॥ શ્લોક. ॥૧

धृतराष्ट्रउवाच ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रे समवेतायुयुत्सवः ॥
॥ मामकाःपांडवाश्चैव किमकुर्वतसंजय ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પુછેછે—હે સંજય, ધર્મનાં સ્થાનરૂપ કુરૂક્ષેત્રને વિશે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા મળેલા મારા પુત્ર કૌરવો તથા પાંડવોયે શું કર્યું? સંજય કહેછે—હે રાજા, તે વેળા વ્યૂહ રચના કરીને ઉભેલાં પાંડવ સૈન્યને જોઇને દુર્યોધન રાજાયે દ્રોણાચાર્યને મળી આવી રીતે વચન કહ્યું કે હે આચાર્ય, તમારા શિષ્ય બુદ્ધિમાન દ્રુપદ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહ રચનાયે કરી ઉભાડેલી આ પાંડવોની સેનાને તમે જુવો; જેમાં સંગ્રામને વિશે ભીમ-સેન તથા અર્જુન સરખા મોહોટા ધનુષવાળા શૂરવીર સાત્યકિ, મહારથિ દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, વીર્યવાન કાશિરાજા, પુરૂજીત, કુંતિભોજ, મનુષ્યમાં શ્રેષ્ટ શૈબ્ય, મહા પરાક્રમિ યુધામન્યુ, વીર્યવાન ઉત્તમોજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રોપદીના પ્રતિવિંધ્યાદિ પાંચપુત્ર એ સર્વ મહારથિ છે. હે બ્રાહ્મણમાં શ્રેષ્ટ, આપણા સૈન્યના જે શ્રેષ્ટ નાયકોછે તે હું તમને જાણવા માટે કહું તે તમે સાંભળો—તમે, ભીષ્મ, કર્ણ, સંગ્રામને જીતનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા તથા જયદ્રથ અને મારે માટેજ જીવિત ત્યાગ કરવા તૈયાર થયેલા, અનેક તરેહનાં તલવારાદિ શસ્ત્ર તથા ગદાદિ પ્રહાર કરવાનાં સાધનવાળા અને યુદ્ધમાં કુશળ એવા બીજાપણ શલ્ય તથા કૃતવર્માદિ શૂરવીરોછે. તે સર્વ શૂરવીરવાળું તથા ભીષ્મે ચોતરફથી રક્ષા કરેલું આપણું સૈન્ય, પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થછે, ને ભીમસેને રક્ષા કરેલું પાંડવ સૈન્ય આપણની સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થછે એમ મુને ભાસેછે; કેમકે ભીષ્મ બેઉ પક્ષનો પક્ષપાત કરનારછે અને ભીમસેન એક પોતાનોજ પક્ષપાતિછે. માટે વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગને વિશે પોતપોતાના ભાગમાં આવેલી ભૂમિ પ્રત્યે ઉ-

...મા ...ર કારથી રક્ષા ક... ; કેમકે તેના બળથીજ આપણ સર્વનું જીવિતછે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એપ્રમાણે દ્રોણાચાર્યને કેહેતા એવા દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં પ્રતાપિ કુરૂવૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મે મોહોટેથી સિંહ નાદ કરીને, શંખ નાદ કરયો. ત્યારપછી તમારી સેનાના પુરૂષોયે શંખ, નગારાં, પણવ, આનક તથા ગોમુખ નામનાં યુદ્ધ વાદ્ય એકદમ વગાડયાં; જેમનો મોહોટો ભયંકર શબ્દ થયો હતો. ત્યારપછી સુપેત અશ્વ જોડેલા મોહોટા એક રથને વિશે બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણે તથા પાંડુ પુત્ર અર્જુને દિવ્ય એવા શંખ વગાડયા. તે એકે, ઋષીકેશે પાંચજન્ય નામનો શંખ તથા ધનંજયે દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડયો; ને ત્યારેકેડે ભયંકર કર્મવાળા ...ને પોંડ્ર નામનો શંખ, કુંતિપુત્ર યુધિષ્ટિર રાજાયે અનંત વિજય ...ના શંખ, નકુળે સુઘોષ નામનો શંખ તથા સહદેવે મણિપુષ્પક નામનો શંખ વગાડયો. ને હે પૃથ્વીપતિ, મોહોટા ધનુષવાળા કાશિ રાજા, મહારથિ શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, કોઇ દિવસે નહીં જીતાયલા સાત્યકિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા અભિમન્યુયે ચારે કોરથી પોતાના જુદા જુદા શંખનાદ કર્યા; જેમના ભયંકર શબ્દે આકાશ તથા પૃથ્વીને પ્રતિધ્વનિયે કરી પૂર્ણ કરતાં તમારા પુત્રોના હૃદયને વિદારણ કર્યાં. હવે હે મહિપતિ, જ્યારે શસ્ત્રપાત પ્રવર્તે થયો, ત્યારે યુદ્ધના ઉદ્યોગે કરી ઉભેલા કૌરવોને જોઇ પોતાનું ધનુષ ઉગામીને, વાનર ધ્વજ પાંડવ અર્જુને ઋષી કેશ શ્રીકૃષ્ણને આવી રીતે વાક્ય કહ્યું કે હે અચ્યુત, જયાં સુધી હું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવી ઉભેલા કૌરવપક્ષના આ યોદ્ધાઓને જોઉં, ત્યાંસુધી તમેં મારા રથ બેઉ સેનાની વચમાં ઉભો રાખો; જેથી આ રણના આરંભમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું અથવા કોણે મારી સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે એમ મારા જાણવામાં આવે, માટે યુદ્ધને વિશે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું પ્રિય કરવા સારૂ જે આવ્યા છે, તે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓને હું જોઇશ. સંજય કહેછે—હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, એપ્રમાણે અર્જુને ક-

હ્યું, ત્યારે હૃષિકેશ ભગવાને બેઉ સેનાની વચમાં ઉત્તમ એવો અર્જુનનો રથ ઉભો રાખીને, ભીષ્મ તથા દ્રોણ જેમનામાં મુખ્ય છે એવા સર્વ રાજાઓની સમક્ષ તેને કહ્યું કે હે પાર્થ, એકઠા મળેલા આ કૌરવોને તું જો, હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એપ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં વાક્ય સાંભળીને અર્જુને જોયું તો, રણ સંગ્રામમાં ઉભેલા ભૂરિશ્રવાદિ પિતૃવ્યક, ભીષ્માદિ પિતામહો, દ્રોણાદિ આચાર્યો, શલ્યાદિ માતુલો, દુર્યોધનાદિ ભાઇયો, લક્ષ્મણાદિ પુત્રો, લક્ષ્મણાદિના પુત્રોએજ પૌત્રો, અશ્વત્થામાદિ સખાઓ, દ્રુપદાદિ શ્વશુરો તથા કૃતવર્માદિ સ્નેહિયોને જોયા. એપ્રમાણે બેઉ પક્ષની સેનામાં ઉભેલા તે પોતાના સંબંધિયોને જોઇને, પરમ કૃપાયુક્ત થયેલો કુંતિપુત્ર અર્જુન, ખેદ પામતાં આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણને કેહેવા લાગ્યો કે હે શ્રીકૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સમીપ ઉભેલા આ સ્વજનોને જોઇને મારાં ગાત્ર શિથિલ થાયછે, મોહોઢું સુકાયછે, મારા શરીરમાં કંપ થાયછે, મારાં રૂવાટાં ઉભાં થાયછે, મારા હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે તથા શરીરની ત્વચા ચારેકોરથી જળેછે. માટે હે કેશવ, હું અહીં ઉભવાનેપણ સમર્થ નથી; કેમકે મારૂ મન ભ્રમિષ્ટના સરખું દેખાયછે. વળી હું અનિષ્ટસૂચક ભૂકંપાદિ અપશકુનને પણ જોઉછું, તેથી સંગ્રામમાં સંબંધિયોને મારી શ્રેય થાય એમ દેખાતો નથી. હે કૃષ્ણ, હે ગોવિંદ, હું વિજયને, રાજ્યને તથા સુખને પણ ઇચ્છતો નથી, કેમકે અમને રાજ્યથી, ભોગભોગવવાથી તથા જીવવાથી પણ શું ફળછે? "કંઇજ નહીં;" કેમકે જેઓને માટે તેઓ ઇચ્છવાં, તેઓ તો આ સર્વ આચાર્ય, પિતૃવ્યક, પુત્ર, પિતામહ, મામા, શ્વશુર, પૌત્ર, શાળા અને સંબંધિયો પોતાનાં પ્રાણ તથા ધનનો ત્યાગ કરીને સંગ્રામમાં આવી ઉભાછે. માટે હે મધુસૂદન, જો કે તેઓ મુને હણશે, તોપણ હું ત્રણલોકના રાજ્ય સારૂ પણ એમને મારવા ઇચ્છતો નથી, ત્યારે કેવળ પૃથ્વીના રાજ્ય સારૂ તો કેમજ મારૂ. હે જનાર્દન, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારીને અમને શું પ્રીતિ ઉપજે તેમછે.

"કંઇજ નહીં." વળી હે માધવ, ઉઘાડાં હથીયાર લઇ ઉભેલા આ સંબંધિયોને મારવાથી અમને પાપ લાગે, માટે અમે બાંધવ સહિત કૌરવોને મારવા લાયક નથી; કેમકે સ્વજનોને મારીને કેમ સુખી થઇયે. "ન થઇયે." હે જનાર્દન, જોકે લોભને લીધે હણાયેલા ચિત્તવાળા આ કૌરવો, કુળનો ક્ષય કરવાથી થતા દોષને તથા મિત્રનો દ્રોહ કરવાથી થતાં પાપને જોતા નથી, પણ તેને સારી રીતે જાણતા એવા અમો એ પાપથી નિવૃત્તિ પામવાને કેમ વિચાર ન કરીયે. "કરીયેજ." કેમકે હે કૃષ્ણ, હે યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સનાતન એવા કુળ ધર્મને આચરણ કરનાર કુળના વૃદ્ધ પુરૂષોનો વિનાશ થાય, તો તે ધર્મ નાશ પામે, ને ધર્મનો નાશ થવાથી બાળક પ્રજા જેમાં રહી હોયછે એવા સમગ્ર કુળને અધર્મ પરાભવ કરેછે, ને તેથી કુળની સ્ત્રિયો દુષ્ટ આચરણવાળી થાયછે, ને તેમ થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાયછે અને તેનાથી કુળને હણનારના કુળને નરકની પ્રાપ્તિ થાયછે; કેમકે વર્ણસંકર પ્રજાને લીધે લોપ થઇ ગઇ હોયછે પિંડ તથા ઉદકક્રિયા જેની એવા કુળ હણનારના પિતૃઓ નરકમાં પડેછે. વળી તે વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થવાને લીધે થયેલા પૂર્વોક્ત દોષે કરીને હણનારના જાતિધર્મ તથા શાશ્વત કુળધર્મ લોપાયછે. તેથી હે જનાર્દન, લોપાઇ ગયેલા હોયછે કુળધર્મ જેમના એવા મનુષ્યોને, નિરંતર નરકમાં નિવાસ થાયછે એમ અમે સાંભળ્યુંછે. અહાઃ મોહોટું કષ્ટ ! કે–રાજ્ય સુખના લોભને લીધે અમે સ્વજનોને મારવા તૈયાર થયા છૈયે, તેથી પાપકર્મ કરવાના નિશ્ચયવાળા છૈયે ! માટે જો સામે યુદ્ધ નહીં કરતા એવા તથા શસ્ત્ર વગરના મુને હાથમાં શસ્ત્ર ગ્રહણ કરેલા કૌરવો સંગ્રામમાં હણશે, તો તેથી મારૂં અતિ કલ્યાણછે ! સંજય કહેછે—હે રાજા, એપ્રમાણે કહીને શોકને લીધે ઉદ્વિગ્ન મનવાળો અર્જુન, સંગ્રામને વિશે બાણ સહિત ધનુષનો ત્યાગ કરી રથના ઉપરથ ભાગને વિશે બેઠો.

"રથિ પુરૂષને બેસવાના ઉચ્ચસ્થાન પાસેની જગ્યા વિશે બેઠો."

॥ एवमुक्त्वार्जुनःसंख्ये रथोपस्थउपाविशत् ॥

॥ विसृज्यसशरंचापं शोकसंविग्नमानसः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगोनाम गुर्जरभाषायां पंचविंशोऽध्यायः　२५. १.

॥ श्लोक. ॥

संजयउवाच ॥ तंतथाकृपयाविष्ट मश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ॥

॥ विषीदंतमिदंवाक्य मुवाचमधुसूदनः ॥

સંજય કહેછે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એપ્રમાણે સ્નેહાવિષ્ટ થયેલા, આંસુથી ભરાવાને લીધે આકુળ નેત્રવાળા તથા ખેદ પામતા એવા અર્જુનને, મધુ નામના દૈત્યને મારનાર શ્રીકૃષ્ણ આવી રીતે વાક્ય કેહેવા લાગ્યા કે હે અર્જુન, આ યુદ્ધરૂપ સંકટ વેળાયે આર્ય પુરૂષોયે નહીં સેવેલું, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ નહીં કરનાર તથા અપકીર્તિ કરનાર વિક્લવપણું તુને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ?! હે પાર્થ, તું નિર્વીર્ય પણાને પામમાં; કેમકે તારે વિશે એ પ્રાપ્ત થવું યોગ્ય નથી! વાસ્તે હે શત્રુને તપાવનાર, તું ક્ષુદ્ર એવાં હૃદયનાં દુર્બળપણાનો ત્યાગ કરીને, યુદ્ધ કરવા સાવધ થા. અર્જુને કહ્યું કે હે શત્રુને મારનાર મધુસૂદન, મારે પૂજા કરવા લાયક ભીષ્મ તથા દ્રોણની સામે વાણિયે કરી પણ બોલવા લાયક નહીં એવો હું, સંગ્રામને વિશે બાણે કરી કેમ યુદ્ધ કરૂં? "શંકા—જો તું એમ નહીં કરીશ, તો તારા દેહનો નિર્વાહ થશે નહીં એમ તમેં કેહેશો તો કહું છું" કે—મારે મોહોટા પ્રભાવવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણરૂપ ગુરૂઓને માર્યા વગર આ લોકમાં ભિક્ષા માગી ખાવું એ યોગ્યછે, જેથી પરલોક સુધરે; ને જો તેઓને મારીને હું, રૂધિરથી ખ-

રડાએલા અર્થ તથા કામરૂપ ભોગને ભોગવું, તો આ લોક તથા પરલોક બેઉ બગડેછે. તોપણ અમારે ક્ષત્રિયને ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરવો તથા જય મેળવી ભોગ ભોગવવા એ બેમાં સારૂં શું એ અમે કંઇ જાણતા નથી, તેમ આ યુદ્ધમાં અમે શત્રુઓને જીતશું કે તેઓ અમને જીતશે એપણ કંઇ જાણતા નથી; અને જેઓને મારી જીવવા ઇચ્છતા નથી, તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર કૌરવો તો યુદ્ધ માટે અમારી સામે આવી ઉભા છે! માટે આ કૌરવોને મારીને અમે કેમ જીવશું એવા વિચારરૂપ કૃપણતાથી તથા પોતાના કુળનો ક્ષય કરવાથી દોષ લાગશે એવા વિચારને લીધે પ-રાભવ પામ્યો છે સ્વભાવ જેનો એવો અને મારે યુદ્ધ મુકી દઇ ભિક્ષા માગવી એ ધર્મ કે અધર્મછે એવા વિચારરૂપ સંદેહ યુક્ત ચિત્તવાળો હું, તમને પુછુછું કે, જે કરવાથી મારૂં ખરેખરૂં શ્રેય થાય, તે તમે મુને કહો. કેમકે તમારે શાસન કરવા લાયક હું તમારી શરણે આવ્યોછું, માટે ઉપદેશ કરો. કારણ હું પૃથ્વીને વિશે શત્રુ વગરનાં રાજ્યને તથા દેવતા-ઓના અધિપતિ પણાને પામું તોપણ મારી ઇંદ્રિયોને શોષણ કરે એવા શોકને ટાળે એવું કંઇપણ કર્મ દેખતો નથી. સંજય કહેછે—હે પરંતપ, એપ્રમાણે ગુડાકેશ અર્જુન ઋષીકેશ ભગવાનને કહીને, વળી હે ગોવિંદ, હું યુદ્ધ નહીં કરૂં એમ બોલી ચુપ થયો. ત્યારે હે ભારત, શ્રીકૃષ્ણ બેઉ સેનાની મધ્યમાં ખેદ પામતા એવા અર્જુનને, હાસ્યયુક્ત મુખવાળા થઇ આવી રીતે વચન કેહેવા લાગ્યા કે હે અર્જુન, જેમ ઘટાકાશ ઉપાધિરૂપ ઘટનો નાશ થવાથી નાશ પામતો નથી, તેમ આત્મા ઉપાધિરૂપ દેહનો નાશ થવાથી નાશ પામતો નથી, માટે શોચ કરવા લાયક નહીં એવા ભીષ્માદિને તું શોચ કરેછે, ને આત્મા દેહથી જુદોછે એમ જાણનાર પંડિત પુરૂષના સરખા શબ્દ બોલેછે, પણ પંડિત નથી; કેમકે તેઓ તો પ્રાણ રહિત થ-એલા તથા જીવતા બંધુઓનો શોચ કરતાજ નથી. તેનું કારણ એકે, જેમ પરમેશ્વર હું ક્યારેપણ મારાં લીલા શરીરનો આવિર્ભાવ તથા તિરો-

ભાવ થયેથી પણ ન હતો એમ નહીં અનાદિપણાથી હતોજ, તેમ તું તથા આ રાજાઓ પણ ન હતા એમ નહીં બ્રહ્મરૂપે સદૈવ છોજ; ને આપણે સર્વ ક્યારેય ઉત્પન્ન થશું એમ નથી, કેમકે સદૈવ છિયેજ એટલે કે સર્વ જન્મ તથા મરણ રહિત હોવાથી શોચ કરવા લાયકજ નથી. "શંકા-ઇશ્વર એવા તમને જન્મ તથા મરણ રહિત પણું એ સત્યછે, પણ જીવોને તો તે પ્રસિદ્ધજછે એમ તું કહીશ, તો હું કહું છું" કે—સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાની ચૈતન્યરૂપ આત્માના આ સ્થૂલ શરીરને વિશે, જેમ કૌમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા તથા જરાવસ્થા પ્રાપ્ત થાયછે, પણ તે આત્માને પ્રાપ્ત થતી નથી, કારણ યથાક્રમ પૂર્વાવસ્થાનો નાશ થઇને બીજી અવસ્થા આવેછે, તોપણ તેજ હું છું એમ જાણવામાં આવેછે, તેમજ તે દેહનો નાશ થવાથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ લિંગ શરીરને છે, પણ આત્માને નથી; માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષ દેહનો નાશ તથા જન્મ થવાથી આત્માજ મરણ પામ્યો તથા જન્મ્યો એમ જાણતા નથી. "શંકા—હું, મરે તથા જન્મે તેનો શોચ કરૂ તેમ નથી પણ તેના વિયોગાદિથી થતાં દુઃખને સેવન કરનાર આત્માનો શોચ કરૂંછું એમ તું કહીશ, તો કહું છું" કે—હે કુંતિના પુત્ર, હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન, જેમ વિષયોનો જેમનાથી અનુભવ થાયછે એવી ઇંદ્રિય વૃત્તિને સ્પર્શાદિ વિષય સાથે સંબંધ શીત તથા ઉષ્ણરૂપ સુખ તથા દુઃખ આપનારોછે, ને તે પ્રાપ્ત થાયછે તથા ટળી જાયછે તેથી અનિત્યછે, તેમ ઇષ્ટ જનનો સંયોગ તથા વિયોગ થવાથી સુખ તથા દુઃખ થાયછે પણ તે અનિત્યછે; માટે તારે તેના નિમિત્ત હર્ષ અથવા શોચ કરવો એ તુંને લાયક નથી. કેમકે હે પુરૂષમાં શ્રેષ્ટ, જે પુરૂષને ઇંદ્રિય વૃત્તિનો વિષય સાથે સંબંધ વ્યથા નથી કરતો અને સુખ તથા દુઃખ સમાન હોયછે, તે ધીર પુરૂષ ધર્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામવાને લાયક થાયછે. "શંકા—અતિ દુઃસહ શીત તથા ઉષ્ણાદિ કેમ સહન થાય, કારણ તેમનું અતિશય સહન કરવાથી કોઇ વખતે દેહને

નાશનો સમય આવેછે એમ તું કહીશ તો એ વ્રથાછે, કેમકે તત્વ વિચારથી સર્વ સહન કરવા યોગ્યછે તે હું તુને કહુંછું" કે—અનાત્મરૂપ પણાથી અવિદ્યમાન શીત તથા ઉષ્ણાદિનો આત્માને વિશે અભાવછે એટલે તેની આત્માને વિશે સત્તા નથી; અને સત્સ્વભાવવાળાં આત્માનો વિનાશ નથી, એપ્રમાણે એ સત્ તથા અસતનો નિર્ણય, જેમ તત્વદર્શિઓયે જાણ્યોછે, તેમ તું પણ તે જાણીને થતા હર્ષ અથવા શોચને સહન કર. કેવળ જેણે કરી આ સર્વ દૃશ્યમાન દેહાદિવ્યાપ્ત છે, તે આત્માજ અવિનાશિછે એમ તું જાણ; કેમકે તે અવિનાશિનો નાશ કરવા કોઇપણ યોગ્ય નથી. ને હે ભારત, સદૈવ એકરૂપ, શરીરવાન, અવિનાશિ તથા જેનું કંઇપણ પ્રમાણ થાય નહીં એવા આત્માના સુખ દુઃખાદિ ધર્મવાન તથા નાશવંત દેહછે એમ તત્વદર્શિ પુરૂષોયે કહેલછે, માટે આત્માનો નાશ નથી તેમ તેને સુખ તથા દુઃખનો સંબંધ પણ નથી; વાસ્તે મોહથી ઉત્પન્ન થતા શોકનો ત્યાગ કરીને તું યુદ્ધ કર. કેમકે જે તાર્કિકાદિ આત્માને હણનાર માનેછે તથા જે ચાર્વાકાદિ હણાયો એમ માનેછે,તેથી એ બેઉ આત્મ તત્વને જાણતા નથી, કારણ તે કોઇને હણતો નથી તથા કોઇથી હણાતોપણ નથી. વળી આત્મા કોઇ કાલે જન્મતો નથી, મરતો નથી તથા ઉત્પન્ન થઇને પાછો ઉત્પન્ન થવાનો પણ નથી, કારણ અજન્માછે, નિત્યછે, શાશ્વતછે તથા પુરાણ છે; માટે શરીરના હણાવાથી હણાતો નથી. " અસ્તિત્વાદિ ષડ્ભાવ વિકાર રહિતછે" માટે હે પાર્થ, જે પુરૂષ અવિનાશિ, નિત્ય, અજન્મા તથા હ્રાસ રહિત આત્માને જાણેછે, તે પુરૂષ કેમ કોને મરાવેછે તથા કોને મારેછે ? "અર્થાત્ કોઇને મારતો નથી તથા કોઇને મરાવતો પણ નથી." " શંકા-આત્માતો અવિનાશિછે, પણ તેના શરીરનો નાશ થાયછે તે જોઇને હું શોચ કરૂંછું એમ કહીશ તો કહુંછું" કે-જેમ પુરૂષ જીર્ણ થયેલાં વસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને બીજાં નવાં વસ્ત્રને ગ્રહણ કરેછે, તેમ દેહીજીવ જીર્ણ થયેલાં શરીરનો ત્યાગ કરીને બીજાં નવાં શરીરને ગ્રહણ કરેછે; માટે એ સંબંધી

પણ શોચ કરવો એ યોગ્ય નથી. દેહીજીવને શસ્ત્ર કાપતાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી સોડવતું નથી તથા વાયુ શોષણ કરતો નથી. અવયવ રહિતપણાને લીધે તે અચ્છેદ્ય, નહીં બાળી શકાય એવો, સોડવી ન શકાય એવો અને શોષણ ન કરી શકાય એવો નિત્ય, સર્વમાં વ્યાપિ રહેલો, સ્થિર સ્વભાવવાળો, અચળ, અનાદિ, ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયને અગોચર, મનથી જેનું ચિંતન થઇ શકે નહીં એવો તથા કર્મેંદ્રિયાગોચર કેહેવાયછે; માટે એવી રીતના તેને જાણીને તું શોચ કરવા લાયક નથી. હવે હે માહાબાહો, દેહ ઉત્પન્ન થવાથી તેની સાથે આત્મા ઉત્પન્ન થાયછે, ને તેનો નાશ થવાથી તેનો પણ નાશ થાયછે એમ તું કદી માનતો હોય, તોપણ શોચ કરવા લાયક નથી; કેમકે ઉત્પન્ન થયેલાને મૃત્યુ અને મૃત્યુ પામેલાને જન્મ અવશ્યછે, માટે એ અવશ્ય ભાવિઅર્થને વિશે શોચ કરવો એ યોગ્ય નથી. હે ભારત, અજ્ઞાનછે પૂર્વરૂપ જેનું, ઉત્પત્તિથી તે મરણ પર્યંત સ્પષ્ટ દેખાયછે મધ્યાવસ્થા જેની તથા તે અજ્ઞાનને વિશેજ લય છે જેનો એવાં શરીરછે; માટે તે વિશે શોક નિમિત્ત વિલાપ શો કરવો. "જેમ સ્વપ્નમાં જોયેલાં બંધુઓનો શોચ કરવો યોગ્ય નથી, તેમ તે સંબંધીપણ શોચ કરવો યોગ્ય નથી" "શંકા—જો કે એમછે ત્યારે લોકમાં વિદ્વાનો કેમ શોચ કરેછે એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—તે વિદ્વાનોને આત્માનું જ્ઞાનજ નથી, કેમકે અસંભાવનાને લીધે કેટલાએક એને આશ્ચર્યની પેઠે જુવેછે, કેટલાએક આશ્ચર્યની પેઠે બોલેછે તથા કેટલાએક આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળેછે અને વિપરીત ભાવનાને લીધે કેટલાક સાંભળીને પણ જાણતા નથી. "કોઇકજ આત્માને ઓળખેછે." હે ભારત, સર્વ પ્રાણિના દેહને વિશે દેહી જીવ નિરંતર અવધ્યછે, માટે તું પ્રાણિ માત્રનો શોચ કરવા યોગ્ય નથી. વળી પોતાનો ધર્મ જોઇને કંપવાને પણ લાયક નથી; કેમકે ક્ષત્રિયને ન્યાયરૂપ યુદ્ધથી મોહોટું બીજુ કંઇપણ કલ્યાણ રૂપ કર્મ નથી. હે પાર્થ, આવરણ રહિત સ્વર્ગ દ્વારરૂપ આ યુદ્ધ

તુંને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયુંછે; કારણ કે આવા યુદ્ધને જે ક્ષત્રિય પામેછે, તે પુણ્યવાનછે એમ જાણવું. હવે જો તું ધર્મરૂપ આ સંગ્રામ નહીં કર, તો સ્વધર્મ તથા કીર્તિ રહિત થઇ પાપને પામીશ. વળી નિરંતર સર્વે પ્રાણિ તે તારી અપકીર્તિને ગાશે; જે, જગતમાં બહુ મનાયલાને મરણ કરતાં પણ અતિ અધિકછે. વળી જે શૂરવીરોને તું બહુ માન્યછે, તે મહા રથિયો તુંને ભયે કરી સંગ્રામમાંથી વિરામ પામ્યો એમ માનશે; જેથી પૂર્વે બહુ માન્ય થઇને હલકાઇને પામીશ. વળી તારા શત્રુઓ તારા સામર્થ્યને નિંદતાં તારા સંબંધી નહીં બોલવા લાયક શબ્દ બોલશે, માટે એ ઉપરાંત તુંને બીજું અધિક દુઃખ શું! વાસ્તે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને, તું તે સારૂ ઉભો થા. વળી તું સુખ, દુઃખ, લાભ, અલાભ, જય તથા પરાજયને સમાન ગણી સ્વધર્મ બુદ્ધિથી યુદ્ધ કરવા સારૂ સજ્જ થા; કેમકે એમ કરવાથી તુંને કંઇપણ પાપ લાગશે નહીં. હે પાર્થ, જેથી આત્મતત્વ અપરોક્ષ થાય એવા સાંખ્ય વિશે લગાડવા લાયક આ બુદ્ધિ મેં તુંને કહી, તોપણ કદી આત્મતત્વ અપરોક્ષ ન થાય, તો અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા આત્મતત્વ અપરોક્ષ થવા સારૂ હું કર્મ યોગ વિશે લગાડવા લાયક એવી આ બુદ્ધિ કહું તે સાંભલ; જેણે યુક્ત તું પરમેશ્વર વિશે અર્પણ કરેલા કર્મયોગે કરી શુદ્ધાંતઃકરણ થઇ, તેના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલા અપરોક્ષ જ્ઞાને કરી, કર્મરૂપ બંધનને સારીરીતે ત્યાગ કરીશ. "શંકા—જેમ કૃષિરૂપ કર્મ કર્યું હોય પણ તેમાં તીડાદિ વિઘ્ન આવવાથી ઉલટું ફલ થાયછે, તેમ કર્મ કરવામાં વિઘ્ન આવવાને લીધે તેનું ફલ ઉલટું થાય અથવા મંત્રાદિ અંગમાં વિપરીત થવાથી ઉલટો દોષ લાગે; ને તમેં તો કર્મ યોગે કરી તું કર્મ બંધનને ટાળીશ એમ કહ્યું તે કેમ એમ કહીશ તો કહું છું" કે—આ નિષ્કામ કર્મ યોગ વિશે કરેલા આરંભનું નિષ્ફળપણું થતું નથી અને તેમાં કંઇપણ દોષ લાગતો નથી, કેમકે ઇશ્વરના ઉદ્દેશથી કરેલાં કર્મમાં વિઘ્નાદિ દોષ આવતાજ નથી; ને નિષ્કામ કર્મ

રૂપ આ ધર્મનો સ્વલ્પ આરંભ કરયો હોય તોપણ તે જન્મ તથા મરણ રહિત કરેછે. "શંકા—સકામ અને નિષ્કામ કર્મમાં વિષમપણું કેમ એમ કહીશ, તો એ બેઉમાં વિષમપણુંછે તે કહુ છું" કે—હે કુરૂનંદન, નિષ્કામ કર્મ યોગ વિશે પરમેશ્વરની ભક્તિયે કરીનેજ અવશ્ય હું તરીશ એપ્રમાણે નિશ્ચયાત્મિક એક નિષ્ટ બુદ્ધિ થાયછે; ને સકામ કર્મ કરનારની બુદ્ધિયો અનેક પ્રકારની કામનાને લીધે અનંત તથા ઘણી શાખાવાળી થાયછે "સકામ કર્મ તથા નિષ્કામ કર્મમાં ઘણુંજ વિષમપણુંછે." "શંકા—એમ છે ત્યારે કામિ પુરૂષો પણ કષ્ટરૂપ કામનાઓને મુકી દઇ પરમેશ્વરને વિશેજ નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિ કેમ કરતા નથી એમ કહીશતો કહુંછું" કે—હે પાર્થ, અર્થવાદમાં તત્પર, કર્મ વિના બીજું કંઇ જ્ઞાન,તથા તેનું ફળ મોક્ષ છેજ નહીં એમ બોલનાર, કામનાઓમાંજ આકુલ ચિત્તવાળા તથા સ્વર્ગજ જેને પરમ પુરૂષાર્થછે એવા મૂઢ પુરૂષો, જન્મ, કર્મ તથા તેનાં ફળ આપનારી, ભોગ તથા ઐશ્વર્યના સાધન ભૂત ઘણી ક્રિયાવાળી અને પુષ્પિત વૃક્ષની પેઠે દૂરથી રમણીય એવી સ્વર્ગાદિ ફળ શ્રુતિરૂપ આ વાણીને પરમાર્થરૂપ ફળ આપનારીછે એમ કહેછે; જેથી એંચાણેલાં ચિત્તવાળા હોવાથી ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્ત પુરૂષોની પરમેશ્વરને વિશે એકાગ્ર ચિત્ત કરવામાં નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિ થતી નથી. "શંકા—જ્યારે સ્વર્ગાદિ પરમ ફળરૂપ નથી, ત્યારે વેદમાં તેનાં સાધન રૂપ કર્મ કેમ કહ્યાંછે એમ તું કેહેશે તો કહુંછું" કે—હે અર્જુન, વેદ સકામ કર્મ કરનાર પુરૂષોનાં કર્મ ફળના સંબંધને પ્રતિપાદન કરેછે, માટે તું શીત તથા ઉષ્ણ અને સુખ તથા દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ રહિત થઇ, ધૈર્યવાન થઇ, પ્રારબ્ધાધીન ન પ્રાપ્ત થયેલાંનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ તથા પ્રાપ્ત થયેલાંનું પાલન કરવું એ ક્ષેમ એ બેઉ રહિત થઇ તથા ગાફલતા રહિત થઇને નિષ્કામ થા. "શંકા—વેદમાં કહેલાં અનેક પ્રકારનાં કર્મ ફળના પરિત્યાગે કરી, નિષ્કામપણાથી ઇશ્વરારાધન વિષય વ્યવસાયાત્મિક જે બુદ્ધિ, તેતો કુબુદ્ધિછે એમ તું કહીશ તો

કહુંછું" કે—જેમ વાવ, કુવા તથા તળાવ ઇત્યાદિ નાહાનાં જળાશયછે, પણ તેઓ માયલાં એકમાંથી સ્નાનપાનાદિ સર્વ મતલબ સિદ્ધ થતિ નથી, પણ તે સર્વત્ર ફરવાથી જે મતલબ સિદ્ધ થાયછે, તે ચોતરફથી ભરાયલા એકજ મોહોટા ઋદમાંથી સિદ્ધ થાયછે, તેમ સર્વવેદમાં કર્મમાત્રનાં જે ફળનાં પ્રયોજનછે, તે સર્વ વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિયુક્ત બ્રહ્મનિષ્ટને સિદ્ધ થાય છે; કેમકે બ્રહ્માનંદને વિશે કર્મ ફળરૂપ ક્ષુદ્ર આનંદનો અંતર્ભાવ છે. "શંકા–જયારે સર્વ કર્મનાં ફળ એકજ પરમેશ્વરનું આરાધન કરવાથી થાય છે, ત્યારે કર્મ કરવાનું શું પ્રયોજનછે એમ તું કેહેશે તો કહુંછું" કે–તત્વજ્ઞાનની કામનાવાળા તુને કર્મ કરવા વિશે અધિકાર હો, પણ કર્મજન્ય બંધનનાં હેતુરૂપ ફળને વિશે ઇચ્છામહો. "શંકા—જેમ ભોજન કરવાથી તૃપ્તિ પોતાની મેળેજ થાય છે, તેમ કર્મ કરવાથી તેનાં ફળ પોતાની મેળેજ થાયછે એમ કેહેશે તો કહુંછું" કે કર્મનાં ફળ ઇચ્છા કરવાથીજ ફળેછે, પણ તેવીનાં ફળતાં નથી; માટે તું તેની ઇચ્છા કર નહીં અને કર્મ ન કરવાં એવી નિષ્ટાપણ તુંને મ થાઓ. "ફલાનુંસંધાન રહિત થઇ કર્મ કર" હે ધનંજય, તું પરમેશ્વરને વિશે તત્પર થઇ કર્મથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અથવા ન થાય તોપણ તેમાં સમાનપણું રાખી હું કર્ત્તા છું એવા અભિમાનનો ત્યાગ કરીને કર્મ કર; કેમકે સમાનપણુંછે એજ સત્પુરૂષોયે યોગ કહ્યોછે. હે અર્જુન, કામ્ય કર્મછે તેતો જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મ કરતાં અતિ તુચ્છછે, માટે તું તે નિષ્કામ કર્મ કરવાની ઇચ્છા કર; કારણ કર્મ કરી તેના ફળની જે ઇચ્છા રાખેછે, તેતો દીન હોય છે. જ્ઞાનયુક્ત પુરૂષ સ્વર્ગ તથા નરકની પ્રાપ્તિ કરનાર પુણ્ય તથા પાપરૂપ કર્મને પરમેશ્વરના પ્રસાદથી આ જન્મને વિશેજ ત્યાગ કરેછે; માટે તું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા સારૂ કર્મયોગમાં તત્પર થા, ને કર્મમાં કુશળપણું એજયોગ કે હેવાયછે. સમાનતારૂપ બુદ્ધિયુક્ત પુરૂષ, ક્રિયમાણ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફળનો ત્યાગ કરી, મનને નિગ્રહ કરવામાં સમર્થ થઇ તથા જન્મના બંધનથી

મુકાઇને, ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષરૂપ પરમપદને પામેછે. "શંકા—ત્યારે હું તે પદને ક્યારે પામીશ એમ કેહેશે તો કહું છુ" કે—જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપ કલુષપણાનો ત્યાગ કરી પ્રસન્ન થશે, ત્યારે તું સાંભળવા વિશે તથા સાંભળેલાંને વિશે વૈરાગ્યને પામીશ. "શંકા—બુદ્ધિ પ્રસન્ન થઇ એમ ક્યા લક્ષણથી જણાય એમ કહીશ તો કહુંછું." કે—અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાથી પ્રથમ અનેક પ્રકારના સંદેહયુક્ત તારી બુદ્ધિ, જ્યારે વિષયાંતરને વિશે ન જતાં કેવળ પરમેશ્વરને વિશેજ અતિ સ્થિર થશે, ત્યારે તું તત્વ જ્ઞાનને પામીશ. અર્જુને પુછ્યું કે હે કેશવ, સ્વાભાવિક સમાધિને વિશે નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળાનું લક્ષણ શું ? ને તે કેવી રીતે બોલે, બેસે તથા ચાલે ? ભગવાન કહેછે—હે પાર્થ, જ્યારે જે પુરૂષ આત્મારામ થઇને પોતાના મનમાં રહેલા વિષયરૂપ કામનો સારી રીતે ત્યાગ કરે, ત્યારે તે મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેહેવાય. વળી દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી જેનું મન ઉદ્વેગ પામતું નથી તથા સુખ પ્રાપ્ત થવા વિશે જેને સ્પૃહા હોતી નથી એવો અને પ્રીતિ, ભય તથા ક્રોધ રહિત જે પુરૂષ, તે મુનિપણ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેહેવાયછે. વળી જે પુરૂષ પોતાનાં ધન, સ્ત્રી, દેહ તથા જીવનાદિને વિશે સ્નેહ વગર હોયછે અને પોતાને અનુકૂળ વસ્તુને પામી રાજી થઇ તે પ્રાપ્ત કરનારની સ્તુતિ કરતો નથી તથા અશુભને પામી દુઃખયુક્ત થઇ તે પ્રાપ્ત કરનારની નિંદા કરતો નથી, તેની પણ બુદ્ધિ સ્થિર જાણવી. વળી જેમ કાચબો પોતાનાં કર તથા ચરણાદિ અંગને સ્વસ્વભાવથીજ આકર્ષણ કરી લીએછે, તેમ જે મનુષ્ય સ્વભાવથીજ પોતાની ઇંદ્રિયોને વિષયમાંથી ખેચી લીએ, તેની પણ બુદ્ધિ સ્થિર કેહેવાય. "શંકા—વિષયને વિશે ઇંદ્રિયોની જે અપ્રવૃત્તિ, તે સ્થિર બુદ્ધિવાળાનું લક્ષણ સંભવતું નથી, કારણ જડ, આતુર તથા ઉપવાસીની ઇંદ્રિયોપણ વિષયમાં પ્રવર્ત્તતી નથી, માટે જો એમ હોયતો તેઓની પણ સ્થિર બુદ્ધિ કેહેવાય એમ તું કેહેશે તો હું કહુંછું" કે—આહાર વગરના દેહાભિમાની જીવને વિષય નિવૃત્ત પામેછે, પણ તે

વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત પામતી નથી; ને સ્થિર બુદ્ધિવાળાને તો પરમાત્માને સાક્ષાતકાર કરવાથી વિષયની ઇચ્છા પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે. હે કુંતિના પુત્ર અર્જુન, મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા સારૂ પ્રયત્ન કરતા વિવેકી પુરૂષના મનને ઇંદ્રિયો બલાત્કારથી વિષયમાં ખેંચેછે; કેમકે તે ક્ષોભ કરનારીજછે. માટે યોગી પુરૂષે તે સર્વ ઇંદ્રિયોને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, મારામાંજ તત્પર થઇ રેહેવું; કેમકે જેને ઇંદ્રિયો વશ્ય હોય, તેજ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેહેવાય. હવે વિષયમાં ચેહેનછે એમ માનીને તેનુંજ ચિંતન કરનાર પુરૂષને તેમાં આસક્તિ થાયછે, તેથી તેને વિશે અધિક અભિલાષા થાયછે અને તે અભિલાષને કોઇએ ટાળવાથી ક્રોધ ઉપજેછે. ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી આ કાર્ય કરવાનું છે કે ન કરવાનુંછે એ વિવેકના અભાવરૂપ મોહ થાયછે, મોહ હોવાથી શાસ્ત્ર તથા ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલા અર્થનું વિસ્મરણ થાયછે, તેનાથી બુદ્ધિનો નાશ થાયછે અને તેમ થવાથી પુરૂષ મરી ગયા સરખો થાયછે. માટે વશવર્ત્તિછે મન જેનું એવો પુરૂષ, મનને વશ્ય એવી અને રાગ તથા દ્વેષ રહિત ઇંદ્રિયોયે કરી વિષયને ભોગવતો હોય, તોપણ શાંતિને પામેછે. શાંતિ થવાથી મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખનો નાશ થાયછે, ને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા યોગિની બુદ્ધિ તત્કાળ સ્થિર થાયછે. ઇંદ્રિયો જેણે વશ નથી કરી એવા પુરૂષને શાસ્ત્ર તથા ગુરૂના ઉપદેશે કરી આત્મજ્ઞાન વિષય બુદ્ધિ થતી નથી, સ્થિરમન રહિતને પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન હોતું નથી, તે વગરનાને શાંતિ હોતી નથી અને શાંતિ વગરનાને મોક્ષ સુખ ક્યાંથીજ હોય. નહીં વશ્ય એવી તથા પોતાની મેળે વિષયમાં વિચરતી ઇંદ્રિયો માયલી એક ઇંદ્રિયને જો મન અનુસરે, તોતે એક ઇંદ્રિયપણ તે પુરૂષની બુદ્ધિને, જેમ ગાફળ કર્ણ ધારવાળા નાવને વાયુ સમુદ્રમાં ચોતરફ ભ્રમણ કરાવે, તેમ ભ્રમણ કરાવેછે. "ત્યારે ઘણી ઇંદ્રિયો બુદ્ધિને ભ્રમણ કરાવે એમાં શું આશ્ચર્ય કંઇજ નહીં" માટે હે મોહોટી ભુજાવાળા, જે પુરૂષની મનસહિત ઇંદ્રિય વિષયથી નિગ્રહ કરેલી હોયછે, તેની પણ બુદ્ધિસ્થિર છે

એમ તું જાણ. જેમ અજ્ઞાનિ સર્વ પ્રાણિ રાત્રિને વિશે દર્શનાદિ વ્યાપાર કરી શકતા નથી, તેમ આત્મનિષ્ટાવિશે તેઓનો કંઈપણ વ્યવહાર નથી, તેથી તે તેમની રાત્રિજ છે, તેને વિશે નિગ્રહ કરેલી ઇંદ્રિયવાન યોગી જાગેછે એટલે કે સાવધ રેહેછે; ને જે વિષય બુદ્ધિને વિશે તેઓ જાગેછે, તે આત્મતત્વને જોનાર મુનિને રાત્રિ છે એટલે તેને વિશે કંઇપણ દર્શનાદિ વ્યાપાર છે નહીં. "શંકા—જ્યારે મુનિને વિષયને વિશે દૃષ્ટિજ નથી, ત્યારે તે તેને ભોગવે કેમ એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—જેમ અનેક નદિયોયે કરી પૂર્ણ હોવાથી પણ પોતાની મર્યાદાને નહીં મુકતા એવા સમુદ્રમાં પાછી બીજી નદિયોનાં જળ પ્રવેશ કરેછે, તેમ અંતર્દૃષ્ટિવાળા તથા ભોગ ભોગવવાથી વિકાર નહીં પામતા એવા યોગીને વિશે પ્રારબ્ધ કર્મે કરી પ્રાપ્ત થતા સર્વ કામ પોતાની મેળે પ્રવેશ કરેછે, માટે તે મોક્ષને પામેછે; પણ ભોગની કામના વિશે શીયળવાળો પુરૂષ તેને પામતો નથી. જે અહંકાર તથા મમત્વ રહિત પુરૂષ પ્રાપ્ત થતી સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરીને ન પ્રાપ્ત થતી કામના વિશે સ્પૃહા રહિત થઇ કેવળ પ્રારબ્ધ વશ થઇ જ્યાં ક્યાંય ફરેછે, તે શાંતિને પામેછે "મોક્ષને પામેછે." હે પાર્થ, આ મેં કહેલી બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ નિષ્ટાને પામીને પરમેશ્વરના આરાધને કરી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરૂષ, પાછો સંસાર મોહને પામતો નથી; કેમકે જે પુરૂષ કેવળ અંતકાળ સમયે પણ જો બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ નિષ્ટાને વિશે રહેછે, તેપણ બ્રહ્મને વિશે લય પામેછે, ત્યારે જે બાળપણામાંથીજ તેમ રહે, તે બ્રહ્મને વિશે લય પામે એમાં આશ્ચર્ય શું "કંઇજ નહીં"

॥ एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थ नैनांप्राप्यविमुह्यति ॥

॥ स्थित्वास्यामंतकलेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुन संवादे सांख्ययोगोनाम गुर्जरभाषायां षड्विंशोध्यायः २६. २.

॥ श्लोक. ॥

अर्जुनउवाच ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिर्जनार्दन ॥
॥ तत्किंकर्मणिघोरेमां नियोजयसिकेशव ॥

અર્જુન પુછેછે—હે જનાર્દન, હે કેશવ, જો કર્મયોગ કરતાં જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠછે એમ તમે માનતા હો, તો મુને ઘોર એવા હિંસાત્મક યુદ્ધરૂપ કર્મને વિશે કેમ યોજોછો? તમે ઘડીકમાં કર્મ યોગને વખાણોછો અને ઘડીકમાં જ્ઞાનયોગને વખાણોછો એપ્રમાણે સેળભેળનાં વાક્ય કહીને મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડોછો; માટે જેણે કરી હું મોક્ષરૂપ કલ્યાણને પામું, તે એ બેમાંથી એક નિશ્ચય કરી કહો. ભગવાન કહેછે—હે નિષ્પાપ, બ્રહ્મનિષ્ઠા એકજછે. પણ મેં પૂર્વાધ્યાયને વિશે આ લોકમાં અધિકારીના ભેદને લીધે તે પ્રાપ્ત થવાના બે પ્રકાર કહ્યાછે તે એકે—આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકવાનને જ્ઞાન યોગે કરી તે નિષ્ટા પ્રાપ્ત થાયછે અને અપક્વ યોગિયોને સંધ્યોપાસનાદિ કર્મ યોગે કરી તે નિષ્ટા પ્રાપ્ત થાયછે. માટે પુરૂષ યજ્ઞાદિ કર્મના આરંભ વગર મોક્ષને પામતો નથી. "શંકા—કેવળ સંન્યાસથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાયછે એમ શાસ્ત્રમાં અનેક વાક્યછે એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે–યજ્ઞાદિ કર્મ કર્યા વગર ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી અને તે વગર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; વાસ્તે જ્ઞાન વગરના કેવળ સન્યાસથી મોક્ષ થતો નથી. જ્ઞાનિ અથવા અજ્ઞાનિ મનુષ્ય કોઇપણ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વગર રેહેતો નથી; કેમકે સ્વાભાવિક રાગ દ્વેષાદિ ગુણે કરી પરવશ થઇને સર્વજન કર્મમાં પ્રવર્તેછે. પણ જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ વાણી તથા હસ્તાદિ કર્મેંદ્રિયને નિયમમાં રાખેછે તથા મનમાં વિષયનું ચિંતન કરેછે, તે કપટ આચરણવાળો દાંભિક કેહેવાયછે. ને હે અર્જુન, જે મનુષ્ય મને કરી ચક્ષુરાદિ જ્ઞાનેંદ્રિયોને ઇશ્વરમાંયોજીને, ફળની આશા રહિત થઇ વાણ્યાદિ કર્મેંદ્રિયે કરી કર્મ યોગનું આરણ કરેછે, તે તેણેકરી ચિત્ત શુદ્ધિ થવાથી જ્ઞાનવા ન થાયછે. માટે તું સંધ્યોપાસનાદિ નિત્ય કર્મ કર્યા કર, કારણ તે ન કરવા કરતાં

કરવું એ અતિ શ્રેષ્ટ છે; કેમકે સર્વ કર્મ ન કરતા એવા તારા દેહનો નિર્વાહ થાય નહીં. "શંકા—સાંખ્યમતવાળા કર્મ કરવાં એ બંધન કરનારછે માટે કંઇપણ કરવું નહીં એમ કહેછે એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—હે કુંતિ પુત્ર, પરમેશ્વરના આરાધન વાસ્તે નહીં એવાં કર્મ કરવાથી આ લોક બંધન પામેછે, માટે તું નિષ્કામ થઇને પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ સારી રીતે કર્મનું આચરણ કર. કેમકે પૂર્વે યજ્ઞ સહિત બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્માયે કહ્યુંછે કે, તમે આ યજ્ઞે કરીને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામો, ને આ તમોને ઇચ્છિત કામના આપનારા થાઓ. "શંકા—યજ્ઞ ઇષ્ટ કામના આપનારા કેમ થાય એમ કેહેશો તો કહુંછું" કે—તમે આ યજ્ઞ કરી હવિર્ભાગથી દેવતાઓને સારી રીતે વૃદ્ધિ પમાડો, ને તેથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓ તમોને વૃદ્ધિ પમાડો; એ રીતે એક બીજાઓને વૃદ્ધિ પમાડતા એવા તમો તથા દેવતાઓ પરસ્પર ઇચ્છિત અર્થને પામશો. કેમકે યજ્ઞે કરીને વૃદ્ધિ પમાડેલા દેવતાઓ વૃષ્ટયાદિદ્વારા તમને અનેકપ્રકારના ઇચ્છિત ભોગ આપશે; માટે જે પુરૂષ તેઓયે આપેલાં અન્નાદિને, પંચયજ્ઞાદિ કર્મે કરી તેઓને આપ્યા વગર જમશે, તેને ચોરછે એમ જાણવું, ને જે પુરૂષ વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલાં અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરશે, તે ખાલણી, ઘંટી, ચુલો, પાણીયારૂં તથા સાવરણી એ પાંચથી જીવ હિંસા થાયછે માટે તેથી થયેલા દોષથી મુક્ત થશે. હે અર્જુન, જે પુરૂષ વૈશ્વદેવ કરવા સારૂ નહીં પણ કેવળ પોતાને વાસ્તેજ અન્ન રાંધે છે, તે દુરાચારી પાપનુંજ ભોજન કરેછે. "હવે જગત્ ચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પણ કર્મજછે, માટે તે અવશ્ય કરવું એમ કહુંછું" તે તું સાંભળ—શુક્ર તથા શોણિત રૂપે પરિણામ પામેલાં અન્નથી પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાયછે, તે અન્ન વૃષ્ટિથી પેદા થાયછે, વૃષ્ટિ યજ્ઞે કરી થાયછે, યજ્ઞ યજમાનાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મે કરી થાયછે, કર્મવેદથી પ્રવર્તેછે અને વેદ પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલછે એમ તું જાણ; માટે સર્વગત પરમાત્મા નિરંતર યજ્ઞને વિષે રહેલછે. "યજ્ઞરૂપ ઉ-

પાપે કરી તે પ્રાપ્ત થાયછે." હે પાર્થ, એપ્રમાણે પરમેશ્વરના વાક્યરૂપ વેદથી પ્રવર્તેલાં કર્માદિ ચક્રને જે પાપરૂપ આયુષ્યવાળો તથા ઇંદ્રિયોને વિશે સ્થિતિવાળો પુરૂષ નથી અનુસરતો, તે મશકાદિની પેઠે વૃથા જીવેછે. "અજ્ઞાનીને અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવા સારૂ કર્મ કરવાં એમ કહ્યું, હવે જ્ઞાનિને તે કરવાનું કંઇ જરૂર નથી એમ હું તુંને કહું" તે તું સાંભળ— આત્માને વિશેજ પ્રીતિમાન, પોતાના આનંદના અનુભવે કરી સુખી તથા વિષયાદિ ભોગની અપેક્ષા રહિત એવા જ્ઞાનિને કંઇપણ કર્તવ્ય નથી. કારણ તેને કર્મ કરવાથી પુણ્ય થતું નથી તથા ન કરવાથી પાપ લાગતું નથી, કેમકે તે અહંકાર રહિતપણાને લીધે વિધિ તથા નિષેધ રહિતછે; તેથી બ્રહ્મા જેમાં આદિ છે તથા સ્થાવર જેમાં અંતે છે એવાં આ વિશ્વમાં મોક્ષને માટે આશ્રય કરવા લાયક પણ કોઇજ નથી. "એપ્રમાણે જ્ઞાનિને કર્મ કરવાનું જરૂર નથી પણ બીજાએ તો અવશ્ય કરવું જોઇએ; માટે તું કર એમ કહુંછું" તે તું સાંભળ—તું ફળની આશા છોડી દઇને, વેદે જે અવશ્ય કરવાનાં નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મ કહ્યાં છે, તે નિરંતર સારી રીતે કર; કેમકે પુરૂષ ફળની આશા રહિત કર્મ કરીને, ચિત્ત શુદ્ધિ તથા જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષને પામેછે. પૂર્વે જનકાદિ કર્મે કરીનેજ શુદ્ધ અંતઃકરણવાન થઇ જ્ઞાનને પામ્યા છે; માટે તું પણ કર્મ કરવા લાયક છે. "જો હું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની છું એમ પોતાના આત્માને માનતો હોય, તોપણ તારે કર્માચરણ કરવું એ કલ્યાણરૂપછે એમ કહું" તે સાંભળ—જો હું કર્મ કરીશ તો આ લોકપણ તે કરશે એમ માની તેના કલ્યાણ સારૂ તું કર્મ કરવા યોગ્ય છે "ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી." કેમકે શ્રેષ્ઠ જન કર્મશાસ્ત્ર તથા નિવૃત્તિશાસ્ત્રમાંથી જેને પ્રમાણ માને, તેનેજ સર્વ લોક અનુસરેછે. હે પાર્થ, કોઇ વખતે હું પણ જો આલસ રહિત થઇ કર્મનું આચરણ ન કરૂં, તો મુને જોઇને બીજાં મનુષ્યો પણ તે માર્ગે ચાલે. "શંકા—તેથી શું એમ કહીશ તો કહુંછું" કે—જો હું કર્મ ન

કરૂં તો આ સર્વ લોક કર્મના લોપથી નાશ પામે, ને વર્ણસંકર પ્રજા મલિન થાય; જેનો કર્તા ઠરૂં, માટે મારેપણ નિત્ય કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઇયે છીયે. વાસ્તે જેમ અવિદ્વાન પુરૂષો કર્મને વિશે ફળની આશા રાખીને તે કરેછે, તેમ લોક સંગ્રહની ઇચ્છાવાળા વિદ્વાંને ફળની આશા રહિત થઈ કર્મ કરવાં. વળી વિદ્વાંને સાવધાન થઇ પોતે કર્મનું આચરણ કરીને, તેને વિશે આસક્ત એવા અજ્ઞાનિ પુરૂષોની બુદ્ધિને ભેદ કરવી નહીં "કર્મથી તેમની બુદ્ધિને ચલાયમાન કરવી નહીં અને તેમને કર્મનું સેવન કરાવવું;" "શંકા—જો વિદ્વાંને પણ કર્મ કરવાં અને અવિદ્વાંને પણ કર્મ કરવાં એમ છે, તો એ બેઉમાં વિશેષ શું એમ કહીશ તો કહું છું" કે—અહંકારને લીધે મૂઢ બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ, પ્રકૃત્તિનાં કાર્યભૂત ઇંદ્રિયોયે કરેલાં અનેક તરેહનાં કાર્યનો હુંજ કર્ત્તા છું એમ માનેછે. પણ હે મહાબાહો, ઇંદ્રિય તથા કર્મથી આત્મા જુદોછે, તે આવી રીતે કે—હું ઇંદ્રિયરૂપ નથી એપ્રમાણે ગુણથી આત્માનો વિભાગ અને મુને કર્મ નથી એપ્રમાણે કર્મથી આત્માનો વિભાગ એવી રીતે બેઉના વિભાગ સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ, ઇંદ્રિયો વિષયને વિશે પ્રવર્તેછે હું નહીં એમ માની ને પોતાને વિશે કર્ત્તાપણું માનતો નથી. ને પ્રકૃતિના સત્વાદિ ગુણે કરીને અત્યંત મૂઢ એવા જે અજ્ઞાની પુરૂષો ઇંદ્રિયો તથા તેનાં કર્મને વિશે જોડાયછે એટલે અમે કરીયે છીયે એમ માની લેછે, તે થોડું જાણનાર મંદમતિવાળાઓને સર્વજ્ઞ એવા જ્ઞાનિયે કર્મથી ચલાયમાન કરવા નહીં. "એપ્રમાણે તત્વજ્ઞાની પુરૂષે પણ કર્મ કર્ત્તવ્ય છે, માટે તું તો હજી તેવો થયો નથી વાસ્તે તારે તો કર્મ અવશ્યજ કરવાં જોઇયે એમ કહું છું" તે તું સાંભળ—સર્વ કર્મ મારે વિશે અરપણ કરી, હું અંતર્યામિને આશ્રિત થઇ કર્મ કરૂં છું એવી દૃષ્ટિ રાખી, નિષ્કામ થઇ, મમત્વ રહિત થઇ તથા શોકનો ત્યાગ કરીને, તું યુદ્ધ કર. જે મનુષ્યો આ મારાં વાક્યને વિશે શ્રદ્ધાવાન તથા દુઃખરૂપ કર્મમાં પ્રવ-

ર્તાવે છે એમ મારે વિશે દોષ દૃષ્ટિ ન કરનાર, મે કહેલા આ મારા મતનો આશ્રય કરેછે, તે પણ સારી રીતે જ્ઞાનીની પેઠે કર્મ બંધન-થી મુક્ત થાયછે. ને જે મનુષ્યો દ્વૈષ કરતાં આ મારા મતને આચરણ કરતા નથી, તે વિવેક રહિત તથા ઇશ્વર વિષયક કર્મના જ્ઞાનમાં મૂઢને તું સ્વર્ગ તથા મોક્ષથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણ. "શંકા—જ્યારે તમારા મતપ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી મોહોટું ફળ છે, ત્યારે સર્વ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી નિષ્કામ થઇ કેમ સ્વધર્મનું આચરણ કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—જ્ઞાની પણ પોતાના પ્રાચીન કર્મના સંસ્કારને આધિન એવા સ્વભાવને અનુસરી કર્મ કરેછે; કારણ સર્વ પ્રાણિ પોતાના સ્વભાવને અનુસરેછે, માટે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકે તેમ છે. "કઇજ નહીં" "શંકા—જ્યારે પુરૂષ માત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવને આધિન છે, ત્યારે આ કરવું અને આ ન કરવું એ વિધિ તથા નિષેધરૂપ શાસ્ત્રનું વ્યર્થપણું થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—સર્વ ઇંદ્રિયોને પોત પોતાના અનુ-કૂળ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વૈષ અવશ્ય થાય, ને તેને અનુસરતી સર્વ મનુષ્યોને પ્રવૃત્તિ થાય એવો પ્રાણિ માત્રનો સ્વભાવ હોય છે; પણ વિધિ તથા નિષેધનાં શાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ તેઓને વશ થાય નહીં, કેમકે તેઓ મુમુક્ષુના પરમ શત્રુરૂપ છે. "શંકા—જેમ પશુ-ઓ પોતાની પ્રકૃત્તિ પ્રમાણે વિષયમાં પ્રવર્તેછે, તેમ મનુષ્યો પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિષયમાં પ્રવર્તે છે, માટે તે પ્રકૃતિને મુકીને સ્વધર્મમાં પ્રવર્ત થવું એમ તમેં કહ્યું, પણ યુદ્ધાદિ સ્વધર્મનું આચરણ કરવું; દુઃખ રૂપ હોવાને લીધે અશક્ય છે અને હિંસા વગરના પરધર્મનું આચરણ કરવું એ શક્ય છે, તેમ ધર્મત્વે કરી બેઉ સમાન છે, માટે હું તે પરધર્મનું આચરણ કરૂં એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—સંર્વાગ પૂર્ણ એવા પર-ધર્મનું આચરણ કરવાથી કંઇક અંગેહીન એવા પણ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવું એ અતિ શ્રેષ્ટ છે; કેમકે સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધને વિશે પ્રવર્ત થ-

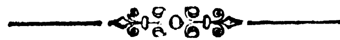
યેલા પુરૂષને મરણ થાય એ પણ સારૂ કેમકે સ્વર્ગાદિ ફળ આપેછે, ને પરધર્મ ભય આપેછે કારણ તેનું આચરણ કરવું એ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલ છે, જેથી નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્જુને પુછ્યું કે—હે વૃષ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ, પુરૂષ વિવેક બળે કરી કામ તથા ક્રોધને રૂંધી રાખેછે, તોપણ તેની ઇચ્છા વગર પાપ કર્મને વિશે પ્રવૃત્તિ થાયછે; માટે તેને બળાત્કારથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોણ છે? ભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, મનુષ્યને પાપને વિશે પ્રવર્તાવનાર કામજ છે. "શંકા—તમેં પાપને વિશે પ્રવર્તાવનાર ક્રોધ પણ કહ્યો છે તે! એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે-ક્રોધ પણ કામથી જુદો નથી તેજ છે, કેમકે કામને કોઇ નાશ કરે તો તેજ ક્રોધ રૂપે પરીણામ પામેછે; જે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ, દુઃખે કરી પણ પૂર્ણ થાય નહીં એવો તથા મહાપાપી મોક્ષ માર્ગનો વૈરી છે એમ તું જાણ. કારણ જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ, મેલથી દર્પણ તથા ગર્ભવેષ્ટન ચર્મથી ગર્ભ વેષ્ટિત છે, તેમ જ્ઞાન કામથી વેષ્ટિત છે. "જેમ એ ત્રણે ઢંકાવાને લીધે દેખાતાં નથી, તેમ જ્ઞાન ઢંકાવાને લીધે દેખાતું નથી" વળી હે કુંતિ પુત્ર, જ્ઞાની પુરૂષના નિત્ય વૈરી, દુઃખે કરીપણ પૂર્ણ થાય નહીં એવા અને શોક રૂપ સંતાપના હેતુપણાને લીધે અગ્નિ સમાન કામ રૂપી વૈરિયે કરી વિવેક જ્ઞાન વિંટાયલું છે. વિષયનું દર્શન તથા શ્રવણ કરનાર ઇંદ્રિયો, તેનો સંકલ્પ કરનાર મન તથા તે કરવાનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિ એ ત્રણ કામને રેહેવાનાં સ્થાન છે; જેણે કરી એ કામ જ્ઞાનને ઢાંકી લઇ જીવને મોહ ઉપજાવેછે. માટે હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ અર્જુન, તું મોહ થયા પેહેલાંજ ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને નિયમમાં રાખીને, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનને નાશ કરનાર તથા પાપ રૂપ કામનો ત્યાગ કર. હવે ગ્રહણ કરતા એવા દેહાદિ કરતાં ઇંદ્રિયો, સૂક્ષ્મ તથા તેને પ્રકાશ કરવાને લીધે શ્રેષ્ટ છે, તે કરતાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સંકલ્પાત્મક મન શ્રેષ્ટ છે અને તે કરતાં સંકલ્પનો નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ શ્રેષ્ટ છે; ને તેનો જે સાક્ષી, તેજ આત્મા.

હે મહાબાહો, એ પ્રમાણે બુદ્ધિના સાક્ષી આત્માને જાણી તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિયે કરી મનને નિશ્ચળ કરીને, તું જેની દુઃખે કરી પણ ગતિ જાણવામાં આવતી નથી એવા કામરૂપી શત્રુને નાશ કર.

॥ एवंबुद्धेःपरंबुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

॥ जहिशत्रुंमहाबाहो कामरूपंदुरासदं ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनाम गुर्जरभाषायां सप्तविंशोध्यायः २७. ३.

॥ श्लोक. ॥

भगवानुवाच ॥ इमंविवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमव्ययं ॥

॥ विवस्वान्मनवेप्राह मनुरिक्ष्वाकवेब्रवीत् ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, અવિનાશિ ફળવાન આયોગ મેં પૂર્વે સૂર્યને કહ્યો હતો, તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવમનુને કહ્યો હતો અને તેણે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. હે શત્રુને તપાવનાર, એપ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આયોગને રાજાઓ તથા ઋષિયો જાણતા હતા, પણ તેને ઘણોકાળ હોવાથી તે નાશ પામ્યો હતો; જે પુરાતન ઉત્તમ રહસ્ય હાલ મેં તુંને કહ્યો, કારણ તું મારો ભક્ત તથા મિત્રછે. અર્જુન પુછેછે—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમારો જન્મ હમણા થયો છે અને સૂર્યનો તો જન્મ પ્રાચીન કાળમાં થયો છે; માટે તમે એને પ્રથમ યોગ કહ્યો એ હું કેમ જાણું? ભગવાન કહેછે—હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન, મારા તથા તારા જન્મ અનેક વ્યતીત થઇ ગયા છે, તે સર્વને હું જાણુંછું તું જાણતો નથી. "શંકા—અનાદિ તથા અવિનાશિ એવા ઇશ્વર તમને જન્મ તથા પૂર્વે જન્મ ઘટે નહીં, ને તમેં મારા જન્મ બહુ વ્યતીત થઇ ગયાછે એમ કેમ

કહ્યું એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—હું અજન્મા, અવિનાશિ તથા સર્વ ભૂત પ્રાણિનો ઈશ્વર છું, તોપણ શુદ્ધ સત્વાત્મિક પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને પોતાની માયાયે કરી અવતાર લઉંછું. "શંકા—તમે કઇ કઇ વેળાયે અવતાર લીયો છો, એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મનો હ્રાસ થાયછે અને અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે ત્યારે હું મારા આત્માને સૃજું છું. "શંકા—તમે શું કરવાને તે વખતે પોતાના આત્માને સૃજોછો એમ કહીશ તો કહું છું" કે-હું સ્વધર્મવર્તિ સત્પુરૂષોના રક્ષણ સારૂ, દુષ્ટ કર્મ કરનારનો નાશ કરવા સારૂ તથા ધર્મનું સ્થાપન કરવા સારૂ સમય પરત્વે પ્રગટ થાઉંછું. હે અર્જુન, એપ્રમાણે સ્વેચ્છાકૃત મારો જન્મ તથા ધર્મનું પાળનરૂપ મારૂ અલૌકિક કર્મ પારકા અનુગ્રહ વાસ્તેજ છે એમ જે મનુષ્ય જાણેછે, તે પોતાના દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી પુનર્જન્મને પામે નહીં મુનેજ પામે. "શંકા—તમારા જન્મ તથા કર્મના જ્ઞાને કરી મનુષ્યને તમારી પ્રાપ્તિ કેમ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—હું શુદ્ધ સત્વાવતારે કરી ધર્મનું પરિપાળન કરૂં છું એ મારાં દયાલુપણાને જાણીને ગયાં હોયછે પ્રીતિ, ભય તથા ક્રોધ જેને એવા, મારામાંજ એક ચિત્તવાળા તથા મારોજ એક આશ્રય કરયો હોયછે જેણે એવા ઘણા પુરૂષો, મારા પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાન તથા તપશ્ચર્યાયે કરી પવિત્ર થઇને મારી સાયુજ્ય ગતિને પામ્યાછે. "શંકા—જે તમારી શરણે આવ્યા હોયછે, તેને તમે સાયુજ્ય મુક્તિ આપોછો અને સકામી ભક્તને આપતા નથી; ત્યારેતો તમારામાં વિષમતા આવી એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે-હે પાર્થ, જે મનુષ્ય સકામપણાંથી, અથવા નિષ્કામપણાથી જેવી રીતે મુને ભજેછે, તેને હું તેવીજ રીતે તેનાં ઇચ્છિત ફળ આપવા રૂપે અનુગ્રહ કરૂંછું; કેમકે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે કરી મારાજ ભજન માર્ગને અનુસરેછે. "ઇંદ્રાદિ દેવતાઓના ભજને કરી પણ મારૂંજ ભજન કરેછે, કારણ હું સર્વમયછું" "શંકા—ત્યારે સર્વ મનુષ્યો મોક્ષ માટે તમારૂંજ ભજન કાં કરતા નથી એમ તું

કહીશતો કહુંછું" કે આ લોકમાં કર્મનાં ફળને ઇચ્છનાર મનુષ્યો ઘણું કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનુંજ ભજન કરે છે, પણ સાક્ષાત્ મારું ભજન કરતા નથી, કારણ કર્મનું ફળ તરત પ્રાપ્ત થાયછે, ને જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ તરત મળતું નથી. "શંકા-કેટલાક સકામપણાથી વર્તેછે અને કેટલાક નિષ્કામ પણાથી વર્તેછે એ રીતે કર્મનું વિચિત્રપણું છે; જેને આચરતા એવા બ્રાહ્મણાદિને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ટાદિ ભેદ કરતા એવા તમારૂં વિષમપણું કેમ નહીં એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે-સત્વગુણ જેમાં પ્રધાન હોયેછે એવા તથા શમદમાદિ કર્મવાળા બ્રહ્મણોનો, સત્વગુણ તથા રજોગુણ જેમાં પ્રધાન હોયછે એવા અને શૌર્ય તથા યુદ્ધાદિ કર્મવાળા ક્ષત્રિયોનો, રજોગુણ તથા તમોગુણ પ્રધાનવાળા અને કૃષિ તથા વાણિજ્ય કર્મવાળા વૈશ્યોનો અને તમો ગુણ જેમાં પ્રધાન હોયછે એવા તથા ત્રણ વર્ણની શુશ્રુષાદિ કર્મવાળા શૂદ્રાનો હું કર્તા છું; તથાપિ તું મુને અનાસક્તિ તથા અવિનાશિપણાને લીધે અકર્તા જાણ. અહંકાર રહિત એવો હું વિશ્વની સૃષ્ટયાદિ કરૂંછું, તોપણ તે મુને આસક્ત કરતાં નથી, તેમ પૂર્ણ કામ હોવાથી કર્મનાં ફળની ઇચ્છા પણ નથી. એવા મુને જેમ નુષ્યો જાણેછે, તે પણ કર્મે કરી બંધન પામતા નથી. એપ્રમાણે અહંકાર રહિત થઇ કરેલાં કર્મ બંધન કરતાં નથી એમ જાણીને, પૂર્વે થઇ ગયેલા મુમુક્ષુ જનકાદિયે પણ પોતાની બુદ્ધિ શુદ્ધ થવા સારૂ યુગાંતને વિશે કર્મ કર્યાં છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મ કર. હવે કર્મ શું અને અકર્મ શું એમાં વિવેકિ પુરૂષો પણ મોહ પામી ગયા છે; માટે જે કર્મનું આચરણ કરવાથી તું સંસારથી મુક્ત થઇશ, તે કર્મ તથા અકર્મ હું કહું તે તું સાંભળ. "શંકા—દેહાદિનો જે વ્યાપાર, તે કર્મ અને તેનો જે અવ્યાપાર, તે અકર્મ એ બેઉ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, ને તમે એ વિશે વિવેકિયો પણ મોહ પામી ગયાછે એમ કેમ કહ્યું એ રીતે કહીશ તો કહુંછું" કે—શાસ્ત્રમાં કહેલું કર્મ, કંઇજ ન કરવું એ અકર્મ તથા શાસ્ત્ર માં નિષિદ્ધ તે વિકર્મ એ ત્રણેનાં તત્વ જાણવાં જોઇએ; કેમકે તે દુઃખે કરી

પણ જણાય નહીં એવાં છે. જે મનુષ્ય ઇશ્વરારાધનરૂપ કર્મને બંધન કરનાર ન હોવાથી આ અકર્મ છે એમ જુવેછે તથા શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મનું જે ન કરવું તેને દોષને લીધે બંધન કરનાર હોવાથી આ કર્મ છે એમ જુવેછે, તેજ મનુષ્ય કર્મ કરનાર મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, યોગી તથા સર્વ કર્મ કરનાર એમ જાણવું. હવે જેનાં સર્વ કર્મ ફળના સંકલ્પ રહિત છે, તે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિયે કરી બળી ગયેલાં કર્મવાળાને બુદ્ધિમાન પુરૂષો પંડિત કહેછે. કર્મ તથા તેનાં ફળને વિશે આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, નિજાનંદે કરી તૃપ્ત અને અહંકાર રહિત જે મનુષ્ય સ્વાભાવિક તથા વિહિત કર્મને વિશે ચારે કોરથી પ્રવર્ત્તે છે તોપણ, તે કંઇજ કરતો નથી. "તેનું કર્મ અકર્મપણાને પમેછે" વળી કામના રહિત, વશ્ય કરેલાં હોયછે ચિત્ત તથા શરીર જેણે એવા અને ત્યાગ કરેલા સર્વ પરિગ્રહવાળા પુરૂષો, કેવળ શરીર નિર્વાહાર્થ કર્મ કરે, તેથી કંઇ બંધન પામતા નથી. વળી યદૃચ્છાયે કરી પ્રાપ્ત થયેલાં વિશે સંતોષ, શીત તથા ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વને સહન કરનાર, અવૈરી અને યદૃચ્છાયે કરી થયેલા લાભની સિદ્ધિ થાય અથવા અસિદ્ધિ થાય તેથી હર્ષ તથા ખેદ રહિત પુરૂષ, શાસ્ત્રવિહિત તથા સ્વાભાવિક કર્મ કરીને પણ બંધન પામતો નથી. કામના રહિત, રાગાદિથી મુક્ત થયેલા, જ્ઞાનને વિશેજ સ્થિર ચિત્તવાળા તથા પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મ કરનાર સત્પુરૂષનું વાસના રહિત કર્મ અકર્મપણાને પામેછે. વળી જેણે કરી હોમાય એવાં સ્રુવાદિ, ધૃતાદિ હુત દ્રવ્ય, અગ્નિ તથા યજ્ઞ કર્ત્તાયે જે હોમ્યું તે એ સર્વ બ્રહ્મજછે; માટે જેને બ્રહ્મરૂપ કર્મને વિશેજ એકાગ્રચિત્ત હોયછે, તેને બ્રહ્મજ પ્રાપ્ય છે. "બ્રહ્મનીજ પ્રાપ્તિ થાયછે" હવે કેટલાક કર્મયોગી પુરૂષો શ્રદ્ધાથી ઇંદ્ર તથા વરૂણાદિ દેવતાઓનાં યજન જેમાં થાય છે એવા દૈવ યજ્ઞ કરેછે તથા તેથી બીજા કેટલાક જ્ઞાનયોગી પુરૂષો કહેલા બ્રહ્માર્પણાદિ પ્રકારવાળા યજ્ઞે કરી બ્રહ્મરૂપ અગ્નિને વિશે યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મનો લય કરેછે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખ-

વારૂપી અગ્નિને વિશે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોને હોમેછે એટલે સર્વ ઇંદ્રિઓને નિયમમાં રાખી રહેછે; ને ગૃહસ્થો ઇંદ્રિયરૂપ અગ્નિને વિશે તેના શબ્દાદિ વિષયોને હોમેછે એટલે ભોગ ભોગવવા સમયે પણ તેમાં આસક્તિ રહિત થઇને, અગ્નિરૂપ ભાવના કરેલી ઇંદ્રિયોને વિશે હુતદ્રવ્યરૂપે ભાવના કરેલા વિષયોને હોમેછે. બીજા કેટલાક યોગી સર્વ જ્ઞાનેંદ્રિયોનાં કર્મ શ્રવણ તથા દર્શનાદિ, કર્મેંદ્રિયોનાં કર્મ બોલવું તથા ગ્રહણ કરવાદિ અને પ્રાણનાં કર્મ બાહાર નીકલવું તથા અંદર જવાદિને, જ્ઞાને કરી પ્રજ્વળિત આત્માના ધ્યાન રૂપી યોગાગ્નિને વિશે હોમે છે. "ધ્યાન કરવા લાયક પરમાત્માને સારી રીતે જાણીને તેમાં મનને જોડી, તે સર્વ કર્મને વિરામ પમાડેછે" બીજા કેટલાક તીક્ષ્ણ એવાં અહીંસાદિ વ્રતવાળા તથા પ્રયત્નશીલ પુરૂષો વાવ, કુવા તથા બગીચા કરાવવા અને દાંન આપવાં એનેજ યજ્ઞ માનનારા, કેટલાક કૃચ્છ્ર તથા ચાંદ્રાયણાદિ વ્રત કરવાં તેનેજ યજ્ઞ માનનારા, કેટલાક ચિત્તવૃત્તિનો રોધ જેમાં થાયછે એવી સમાધિનેજ યજ્ઞ માનનારા, કેટલાક વેદ ભણવાનેજ યજ્ઞ માનનારા અને કેટલાક વેદના અર્થ જ્ઞાનનેજ યજ્ઞ માનનારા છે. બીજા કેટલાક યોગી અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુને હોમેછે, અપાનવાયુને પ્રાણ વાયુમાં હોમેછે તથા તે બેઉ વાયુની ગતિને રૂંધીને પ્રાણાયામમાં તત્પર થાયછે. "પૂરક, કુંભક તથા રેચક એપ્રમાણે પ્રણાયામરૂપી યજ્ઞ કરેછે એટલે વાયુને ઉપર ચડાવે છે, સ્થિર રાખેછે તથા નીચે ઉતારેછે" નિયમમાં રાખેલા વિષય ભોગવાળા કેટલાક યોગી મન સહિત ઇંદ્રિયોને મન, ચિત્ત તથાં અહંકારને વિશે હોમેછે "તેરૂપ યજ્ઞ કરેછે એટલે ઇંદ્રિયોને સંકલ્પાત્મક મનને વિશે લય કરી, મનને સ્મરણાત્મક ચિત્તને વિશે લય કરી તથા ચિત્તને અંહકારને વિશે લય કરેછે અને અભિમાનરૂપ તે અહંકાર અભિમાન ન હોવાને લીધે, જેમ બળી ગયેલા કાષ્ટવાળો અગ્નિ શાંત થાય, તેમ પોતાની મેળે શાંત થાયછે" એપ્રમાણે બાર યજ્ઞને જાણનારા, યજ્ઞે કરી પાપ જેનાં ટળી ગયાં હોયછે

એવા તથા યજ્ઞ કરી અવશિષ્ટ વખતે અનિષિદ્ધ એવાં અમૃતરૂપી અન્નનું ભોજન કરનારા તે સર્વ, જ્ઞાન દ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામેછે. હે કુરૂકુળમાં શ્રેષ્ટ, જે મનુષ્ય યજ્ઞ નથી કરતો, તેને સ્વલ્પ સુખવાળા આ મનુષ્યલોકની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી, ત્યારે પરલોકની તો શાનીજ પ્રાપ્તિ થાય; માટે મનુષ્યોયે અવશ્ય યજ્ઞ કરવા. એપ્રમાણે અનેક પ્રકારના યજ્ઞ સાક્ષાત્ વેદ કહેલાછે; પણ તેઓ સર્વ વાણી, મન તથા શરીરનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા અને આત્મ સ્વરૂપના સંસ્પર્શ રહિત છે એમ તેઓને જાણીને, તું જ્ઞાનનિષ્ટ થઇ સંસારથી મુક્ત થઇશ. હે શત્રુને તપાવનાર પાર્થ અર્જુન, દ્રવ્ય ખરચી યજ્ઞ કરવા તે કરતાં જ્ઞાન રૂપી યજ્ઞ શ્રેષ્ટ છે; કેમકે ફળ સહિત સર્વ કર્મનો જ્ઞાનને વિશે અંતર્ભાવછે. તું પ્રથમ જ્ઞાનિ પુરૂષને નમસ્કાર કરી, પછી આ સંસાર મુને કેમ છે તથા કેમ નિવૃત્ત થાય એમ પુછવાયે કરી અને તેની સેવાયે કરીં તે જ્ઞાનને પામ. કેમકે શાસ્ત્ર જાણનાર તથા અપરોક્ષ અનુભવ સંપન્ન તેઓ તુને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. હે પાંડવ, જે જ્ઞાનને પામીને તું, બંધુ વધાદિ નિમિત્ત મોહને પામીશ નહીં; ને જેણે કરી સર્વ ભૂતપ્રાણિને પોતાના આત્માને વિશે અભેદરૂપે જોઇશ. જો કે તું સર્વ પાપ કરનારાઓથી અતિ પાપ કરનાર છે, તોપણ તે સર્વ પાપરૂપ સમુદ્રને જ્ઞાનરૂપ નાવે કરી સારી રીતે તરીશ. હે અર્જુન, જેમ પ્રદીપ્ત એવો અગ્નિ સમગ્ર કાષ્ટને બાળી ભસ્મ કરેછે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધ કર્મ વગરનાં બાકી સર્વ કર્મને બાળી ભસ્મ કરેછે; કેમકે તપ તથા યોગાદિમાં જ્ઞાન સમાન કંઇ પણ શુદ્ધ કરનાર નથી. "શંકા-એમ છે ત્યારે સર્વ આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કેમ કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—મોહોટા કર્મયોગે કરી યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષ, સમય પરત્વે પોતાની મેળેજ તે જ્ઞાનને પામેછે. વળી ગુરૂયે ઉપદેશ કરેલા અર્થ વિશે આસ્તિક બુદ્ધિવાળા, તેમાંજ એક નિષ્ઠાવાળા તથા ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી કર્મયોગનું આચરણ કરનાર

પુરૂષને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાયછે; જેને પામી તે થોડા કાળમાં મોક્ષને પામેછે. હવે ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલા અર્થને નહીં જાણનાર, કંઇએક જ્ઞાન થયું તો તેમાં શ્રદ્ધારહિત તથા શ્રદ્ધા થયા કેડે પણ આ જ્ઞાન મુને સિદ્ધ થશે કે નહીં એપ્રમાણે સંશયાક્રાંત ચિત્તવાળા પુરૂષ, સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાયછે. "એ ત્રણમાંથી સંશયાત્માવાનતો અવશ્યજ સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાયછે" કેમકે તેને આ લોક પણ સિદ્ધ થતો નથી તેમપરલોક પણ સિદ્ધ થતો નથી અને સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે ધનંજય, જેણે પરમેશ્વરને વિશે સર્વ કર્મ અર્પણ કર્યાં હોયછે એવા તથા જ્ઞાને કરી ટળી ગયો હોયછે સંશય જેનો એવા જ્ઞાનિને, લોક સંગ્રહ વાસ્તે કરેલાં કર્મ બંધન કરતાં નથી. માટે હે ભારત, આત્માના અજ્ઞાનને લીધે થયેલા હ્રદયારૂઢ આ સંશયને તું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગે કરી કાપીને, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાના ઉપાય ભૂત કર્મયોગનો આશ્રય કર અને યુદ્ધ કરવા સારૂ ઉભો થા.

॥ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः ॥
॥ छित्वैनंसंशयंयोग मातिष्ठोत्तिष्ठभारत ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे यज्ञविभागयोगोनाम गुर्जरभाषायां अष्टविंशोध्यायः २८ ४.

॥ श्लोक. ॥

अर्जुनउवाच ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्ण पुनर्योगंचशंससि ॥
॥ यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मेब्रूहिसुनिश्चितं ॥

"પૂર્વાધ્યાયમાં અજ્ઞાનથી થતા સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપીને તું કર્મયોગનું આચરણ કર એમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને" અર્જુન પુછેછે—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમેં જ્ઞાનિયે કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ

કહોછો, ને તું કર્મયોગનું આચરણ કર એમ પણ કહોછો; પણ એ બેઉના વિરૂદ્ધ સ્વભાવને લીધે એક જણે એકજ વખતે એ બેઉ કરવાનો અસંભવ છે; માટે એ બેઉમાંથી જેનું આચરણ કરવાથી મારૂં શ્રેય થાય, તે એક નિશ્ચય કરી કહો. શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, સંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બેઉ કલ્યાણ કરનાર છે, પણ દેહાભિમાનિને કર્મ સંન્યાસથી કર્મયોગ વિશેષ છે; કેમકે ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે. હે મહાબાહો, જે પુરૂષ રાગ તથા દ્વેષ રહિત થઇને પરમેશ્વરને અર્થે કર્મ કરેછે, તેને તે વખતે પણ સંન્યાસી જાણવો; કારણ રાગ તથા દ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી રહિત શુદ્ધ ચિત્તવાળો જ્ઞાનદ્વારા અનાયાસે કરી સંસારથી મુક્ત થાયછે. સંન્યાસ તથા કર્મયોગને અજ્ઞાનિ પુરૂષો જુદા છે એમ કહેછે પંડિતો કહેતા નથી; કેમકે પુરૂષ એ બેઉમાંથી એકને પણ સારી રીતે આશ્રય કરે, તો બેઉનાં ફળને "મોક્ષને" પામે. વળી જ્ઞાનનિષ્ટ સંન્યાસી સંન્યાસે કરી જે મોક્ષરૂપી સ્થાનને પામેછે, તે સ્થાનને કર્મયોગી પણ કર્મયોગે કરી જ્ઞાન દ્વારા પામે છે; માટે સંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બેઉ એકજ ફળ આપનાર છે. વાસ્તે જે પુરૂષ એ બેઉ એકજ છે એમ જુવે છે, તેજ સારીરીતે દેખેછે. "બીજોનહીં" "શંકા—જો કે કર્મયોગિ પણ છેવટ સંન્યાસે કરીનેજ જ્ઞાન-નિષ્ટ થાયછે, ત્યારે પ્રથમથીજ સંન્યાસ કરવો યોગ્ય છે એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—હે મહાબાહો, કર્મયોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો અશક્યછે, કારણ ચિત્ત શુદ્ધિ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો અભાવ છે; ને કર્મ યોગયુક્ત જે પુરૂષ હોયછે, તે ચિત્ત શુદ્ધિવાળો થઇ પછી સંન્યાસી થઇને થોડા વખ-તમાં બ્રહ્મને પામેછે. માટે ચિત્ત શુદ્ધિપેહેલાં સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગજ શ્રેષ્ટછે. વળી કર્મયોગ યુક્ત, શુદ્ધ ચિત્તવાન, જીત્યાં હોયછે શરીર તથા ઇંદ્રિયો જેણે એવો અને આત્મરૂપે હુંજ સર્વમાં વ્યાપિ રહ્યોછું એમ જાણનાર પુરૂષ, લોક સંગ્રહ વાસ્તે સ્વાભાવિક કર્મ કરેછે તોપણ તેથી બંધન પામતો નથી."શંકા—કર્મ કરેછે ને બંધાતો નથી એ કેમ એમતું કહીશ તો કહું છું"કે-કર્મયોગ

યુક્ત પુરૂષ ક્રમે કરી તત્વવેત્તા થઇને, જુવેછે, સાંભળેછે, સ્પર્શ કરેછે, સુંઘેછે, ભોજન કરેછે, ચાલેછે, સુવેછે, શ્વાસો શ્વાસ કરેછે, બોલેછે, ત્યાગ કરેછે, ગ્રહણ કરેછે અને આંખ મીચેછે તથા ઉઘાડેછે, તોપણ ઇંદ્રિયો પોત પોતાના વિષયમાં વર્તેછે એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી હું કંઇજ કરતો નથી એમ માનેછે. વળી જે પુરૂષ કર્મનાં ફળની આશા મુકી દઇ તથા તે બ્રહ્મને વિશેજ અર્પણ કરી કર્મ કરેછે, તે બંધનના હેતુપણાને લીધે પાપીષ્ટ એવાં પુણ્ય તથા પાપરૂપ કર્મથી, જેમ જળમાં રહેલું કમળપત્ર તેથી લેપાતું નથી, તેમ લેપાતો નથી. યોગી પુરૂષ શરીરે કરી સ્નાનાદિ, મને કરી ધ્યાનાદિ, બુદ્ધિયે કરી તત્વ નિશ્ચયાદિ તથા કર્મમાં અભિનિવેશ રહિત એવી ઇંદ્રિયોયે કરી શ્રવણ તથા કીર્તનાદિ કર્મ, તજ્જન્ય ફળના સંગનો ત્યાગ કરી કેવળ ચિત્ત શુદ્ધિ વાસ્તે કરેછે. "શંકા—તેજ કર્મે કરો કેટલાક બંધાયછે તથા કેટલાક મુકત પણ થાય છે, માટે તેની વ્યવસ્થા કેમ કરવી એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—જે પુરૂષ પરમેશ્વરને વિશેજ એક નિષ્ટાવાન થઇ કર્મનાં ફળની આશા મુકી દઇને કર્મ કરેછે, તે મોક્ષને પામેછે; ને જે બહિર્મુખ પુરૂષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ ફળમાં આસક્તિ રાખી કર્મ કરેછે, તે સંપૂર્ણ બંધન પામેછે. "એપ્રમાણે જેની ચિત્ત શુદ્ધિ થઇ ન હોય એવા પુરૂષને પ્રથમ કર્મયોગ શ્રેષ્ટ છે એમ કહ્યું; હવે ચિત્ત શુદ્ધિવાળાને સંન્યાસ શ્રેષ્ટ છે એમ કહુ" તે તું સાંભળ—નિયમમાં રાખ્યું હોયછે ચિત્ત જેણે એવો દેહી, વિક્ષેપ કરનાર સર્વ કર્મને વિવેક યુક્ત મને કરો ત્યાગ કરીને, બે નેત્ર, બે નાસિકા, બે કાન તથા એક મુખ એપ્રમાણે સાત ઉપરના અને એક પાયુ તથા ઉપસ્થ એપ્રમાણે બે નીચેનાં એ રીતે સર્વ મળી નવદ્વારવાળાં મનુષ્ય શરીરરૂપ પુરને વિશે અંહકાર તથા અભિમાન રહિત પણાને લીધે તે શરીરે કરી કંઇ નહી કરતાં તથા તેની પાસે કંઇ નહી કરાવતાં સુખે કરો રહેછે. "કેવળ જ્ઞાન નિષ્ટ થઇ રહેછે" "શંકા—વેદની શ્રુતિમાં પરમેશ્વર જેને ઉત્તમ

લોકની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છે છે, તેને સારૂં કર્મ કરાવેછે અને જેને અધો-લોકની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છેછે, તેને નરસું કામ કરાવેછે એમ કહેલ છે. તેથી જ્યારે પરમેશ્વરજ જીવને શુભ તથા અશુભ ફળવાળાં કર્મમાં પ્રેરણા કરે છે, ત્યારે પરવશ એવો જીવ, કર્મનો ત્યાગ કેમ કરી શકે? ત્યાં તમે, ઇશ્વર જીવને જ્ઞાન માર્ગમાં જોડેછે તેથી તે કર્મનો ત્યાગ કરેછે એમ કેહેશો, તો ઇશ્વરમાં વિષમપણું તથા નિર્દયપણું પ્રાપ્ત થવાથી તેને પણ પુણ્ય તથા પાપનો સંબંધ થશે એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—ઇશ્વર જીવલોકને કર્તૃત્વ, કર્મ તથા કર્મનાં ફળના સંયોગને સૃજતા નથી; કેવળ જીવનો સ્વભાવ જે અવિદ્યા, તેજ કર્તૃત્વાદિ રૂપે પ્રવર્તેછે. સર્વ કામે કરી પરીપૂર્ણ એવા પરમેશ્વર કોઇનાં પાપ તથા પુણ્યને ભજતા નથી, તથાપિ ઇશ્વર સર્વત્ર સમાન છે એ જે જ્ઞાન, તે વિનાપે કરી વિટાઇ જવાને લીધે જીવ મોહ પામેછે. "ઇશ્વરને વિશે વિષમપણું માનેછે" જેનું આત્મસ્વરૂપને આવરણ કરનાર અજ્ઞાન હું બ્રહ્મ છું એવા જ્ઞાને કરી નાશ થયું હોએછે, તેને તે જ્ઞાન, જેમ સૂર્ય સમગ્ર દૃશ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરેછે, તેમ પરમાર્થ વસ્તુનો પ્રકાશ કરેછે. વળી તે પરમાર્થ વસ્તુને વિશેજ બુદ્ધિ, મન તથા નિષ્ટાવાળા અને તેનોજ આશ્રયવાળા પુરૂષો, તે પરમાત્માના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલા આત્મજ્ઞાને કરી ટળી ગયેલાં પાપવાળા થઇ મોક્ષને પામેછે. "જે જ્ઞાનિ મોક્ષને પામેછે, તે કેહેવા હોયછે તે કહુ" તેવું સાંભળ—જ્ઞાનિ પુરૂષ વિદ્યા તથા વિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હસ્તિ, શ્વાન તથા ચાંડાળને વિશે બ્રહ્મદર્શિ હોયછે. વળી જેનું મન સમતાને વિશે રહ્યું હોયછે, તેણે આ લોકમાંજ સંસારને જીત્યોછે એમ જાણવું; કારણ સમ તથા નિર્દોષરૂપ બ્રહ્મછે, માટે સમાન દૃષ્ટિવાળા બ્રહ્મને વિશેજ રહ્યાછે. "બ્રહ્મનેજ પ્રાપ્ત થયાછે" વળી બ્રહ્મવેત્તા થઇને જે બ્રહ્મને વિશે રહ્યો હોયછે, તે પ્રિય પદાથને પામી પ્રસન્ન થતો નથી તથા અપ્રિયને પામી ખેદ પામતો નથી; કારણ તે નિશ્ચય બુદ્ધિ વાળો તથા મોહ રહિત હોયછે. વળી બાહ્ય એવા ઇંદ્રિય વિષયને વિશે

અનાસક્ત ચિત્તવાળો, અંતઃકરણમાં ઉપશમાત્મક સાત્વિક સુખને પામેલો તથા બ્રહ્મને વિશે ચિત્તના એકાગ્રપણાથી તેની સાથે એકતાને પામ્યો હોયછે આત્મા જેનો એવો જ્ઞાનિ પુરૂષ, અક્ષય એવા સુખને પામેછે. "શંકા—જેનાથી પ્રિય એવા વિષય ભોગની નિવૃત્તિ થાયછે એવો મોક્ષ, પુરૂષાર્થ કેમ કેહેવાય એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—હે કુંતિ પુત્ર અર્જુન, વિષયથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ, વર્તમાન કાળમાં પણ સ્પર્ધા તથા અસૂયાદિ દોષે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી દુઃખના કારણછે, તેમ નાશવંત પણ છે; માટે વિવેકિ પુરૂષ તેને વિશે રમણ કરતો નથી. "માટે મોક્ષજ પરમ પુરૂષાર્થ છે, ને કામ તથા ક્રોધના વેગ તેના અતિ પ્રતિપક્ષી છે; વાસ્તે તેઓને જે સહન કરવા સમર્થ હોયછે, તેજ મોક્ષ ભાગી છે એમ કહું" તે તું સાંભળ—કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા મન તથા નેત્રને ક્ષોભ પમાડનાર વેગને જે મનુષ્ય પોતાના દેહના પાત પર્યંત સહન કરવા સમર્થ હોયછે, તેજ સાવધાન સુખી થાયછે. વળી જેને આત્માને વિશેજ સુખ, ક્રીડા તથા દૃષ્ટિ હોયછે, પણ વિષયમાં સુખ, બાહારની ક્રીડા અને ગીત તથાં નૃત્યાદિને વિશે દૃષ્ટિ નથી એવો યોગિ પુરૂષ, બ્રહ્મરૂપ થઇ બ્રહ્મને વિશે લય પામેછે. વળી સમાન દૃષ્ટિવાળા, ક્ષીણ થયું હોયછે પાપ જેનું એવા, સંશય વગરના, નિયમિત ચિત્તવાળા, સર્વ પ્રાણિના હિતમાં તત્પર તથા કૃપાળુ પુરૂષ પણ મોક્ષને પામેછે. વળી કામ તથા ક્રોધ રહિત, આત્મ તત્વ જાણેલા અને નિયમિત ચિત્તવાળા સંન્યાસિયોનો જીવતાં તથા મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ બ્રહ્મને વિશેજ લયછે. વળી ચિંતન કરવાથી અંતરમાં પ્રવેશ કરે એવા રૂપ તથા રસાદિ બાહ્ય વિષયને તેના ચિંતનના ત્યાગે કરી બાહાર કરી, દૃષ્ટિ ભૃકુટિના મધ્ય ભાગમાં રાખી અને નાસિકામાં વિચરનાર પ્રાણ તથા અપાનને ઉર્ધ્વગતિ, અધોગતિ અને નિરોધે કરી સમાન કરીને, નિયમમાં રાખેલાં હોયછે ઇંદ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ જેનાં એવો, મોક્ષજ પ્રાપ્ત થવાનો છે પરમ પદાર્થ જેને એવો અને ગયાં હોયછે ઇચ્છા,

ભય તથા ક્રોધ જેને એવા જે મુનિ, તે જીવતાં પણ સદૈવ મુક્તજ છે. "કેવળ ઇંદ્રિયોનાજ સંયમથી કેમ મુક્ત થવાય એમ તું કહીશ તો એમ નથી, મને કરીજ મુક્ત થવાય છે એ કહું" તે તું સાંભળ—ભક્તે અર્પણ કરેલાં યજ્ઞ તથા તપનાં ફળને તેની ઇચ્છાથી ભોગવનાર, સર્વ લોકના મોહોટા ઇશ્વર અને સર્વ ભૂતપ્રાણિના અંતર્યામિ એવા મુને જાણીને યોગી, મારા પ્રસાદથી મોક્ષ પામેછે.

॥ भोक्तारंयज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं ॥

॥ सुहृदंसर्वभूतानां ज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगोनाम गुर्जरभाषायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९. ६.

॥ श्लोक. ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलं कार्यंकर्मकरोतियः ॥

॥ ससंन्यासीचयोगीच ननिरग्निर्नचाक्रियः ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, કર્મના ફળની ઇચ્છા નહીં રાખતો એવો જે પુરૂષ અવશ્ય કર્તવ્યતાએ કરી કહેલાં નિત્ય કર્મ કરેછે, તેનેજ સંન્યાસી તથા યોગી જાણવો, પણ વિધિથી શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મનો ત્યાગ કરનારનેજ સંન્યાસી અને ત્યાગ કરેલાં હોયછે વાણી તથા મનનાં કર્મ જેણે એવાનેજ યોગી જાણવો નહીં. હે પાંડવ, જેને સંન્યાસ કહેછે, તેનેજ તું યોગ જાણ; કેમકે જેણે સંકલ્પ ત્યાગ નથી કરયો, તે કોઇ કર્મ યોગી કેહેવાય નહીં. "સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી સંન્યાસ તથા યોગ એ બેઉ સમાનછે" "ત્યારે તો જ્યાંસુધી જીવવું, ત્યાંસુધી કર્મયોગનુંજ સેવન કરવું પ્રાપ્ત થયું એમ તું કહીશતો તેને સેવવાની અવધિ કહું" તે તું સાંભળ—

જ્ઞાનયોગને પામવાની ઈચ્છાવાળા પુરૂષને તે પામવા વિશે કર્મ યોગજ કારણછે, કેમકે તેથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાયછે; ને જ્ઞાન યોગ પામેલા તેને તેની પક્વતાને માટે ચિત્તને વિક્ષેપ કરનાર કર્મથી વિરામ પામવું એજ કારણછે. "શંકા—જેનું શમ કારણ કેહેવાયછે એવા યોગારૂઢનું સ્વરૂપ શું એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—સર્વ ભોગ વિષય તથા કર્મ વિષયના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવામાંજ જેનો સ્વભાવછે એવો યોગી પુરૂષ, જ્યારે ઇંદ્રિય ભોગ્ય જે શબ્દાદિ વિષય તથા તેનાં સાધનભૂત કર્મને વિશે આસક્તિ રહિત થાય છે, ત્યારેજ યોગારૂઢ કેહેવાય. વિવેક યુક્ત આત્માયે કરી "મને કરી" આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ તેને અધોગતિની પ્રાપ્તિ કરાવવી નહીં; કેમકે સંગથી વિરામ પામેલો આત્માજ આત્માનો બંધુ તથા આસક્ત હોવાથી શત્રુછે. "શંકા આત્માજ આત્માનો બંધુ તથા શત્રુ કેમ એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—જેણે વિવેક યુક્ત મને કરી કાર્ય તથા કારણના સંઘાતરૂપ આત્માને જીત્યોછે, તે આત્માનો આત્માજ બંધુછે, ને જેણે ચિત્ત નથી જીત્યું એવા આત્માનો આત્મા શત્રુછે. માટે જીત્યો હોયછે આત્મા જેણે એવો તથા રાગાદિ રહિત પુરૂષનો આત્મા, શીતોષ્ણાદિ સુખદુઃખ તથા માન અપમાન પ્રાપ્ત થાય તોપણ કેવળ આત્મ નિષ્ટ થઇ રહેછે. "પોતાને વિશે સુખ તથા દુઃખાદિ માનતો નથી." વળી ગુરૂયે ઉપદેશ કરેલાં જ્ઞાને કરી તથા અપરોક્ષ અનુભવે કરી તૃપ્ત હોયછે ચિત્ત જેનું એવા, વિકાર રહિત, જીતેંદ્રિય અને માટીનાં ઢેફાં, પત્થર તથા સુવર્ણ જેને સમાન હોય છે એવા યોગિને યોગારૂઢ જાણવો. "યોગને પામેલો જાણવો" ને પોતાનું હિત કરનાર મિત્ર તથા શત્રુ બેજણ વઢતા હોય તેની ઉપેક્ષા કરનાર, તેઓનું હિત કરનાર અને દ્વેષ કરવા લાયક, સંબંધિ, સારા આચરણવાળા તથા દુષ્ટ આચરણવાળાઓને વિશે જેની રાગ તથા દ્વેષાદિ રહિત બુદ્ધિ હોયછે, તે અતિ શ્રેષ્ટ કેહેવાયછે. હવે પ્રથમ સંગ રહિત, મન તથા દેહ જેનાં નિયમમાં હોયછે એવા, આકાંક્ષા રહિત અને સ્ત્રી તથા પુત્રાદિનો સ્વિકાર જેને નથી

એવા યોગી પુરૂષે એકાંતમાં રહિને, પોતાનાં મનને સ્થિર કરવું. પછી પવિત્ર સ્થાનને વિશે અતિ ઉચું નહીં તથા અતિ નિચું નહીં એવું અને દર્ભ, મૃગચર્મ તથા વસ્ત્ર ઉત્તરોત્ત બીછાવેલું પોતાને બેસવા સારૂ આસન કરી, તેની ઉપર બેસી અને મન વિક્ષેપ રહિત કરીને, વિરામ પામી હોયછે ચિત્ત તથા ઇંદ્રિયોની ક્રિયાવાળા યોગિયે પોતાના મનની શુદ્ધિ વાસ્તે યોગનો અભ્યાસ કરવો. તે આવી રીતે કે—પ્રશાંત ચિત્તવાળા, ગયેલા ભયવાળા તથા બ્રહ્મચર્યવાને, મૂલાધાર "ગુદા" ને આરંભિ મૂર્દ્ધાંત પર્યંત શરીરને સરખુ અચલ રાખી, દૃઢ યત્નવાન થઇ, પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગને વિશે દૃષ્ટિ રાખી "નેત્રને અર્ધ મીચી" અને દિશાઓમાં અહીં તહીં નહી જોઇને, મનને નિયમમાં રાખી, મારે વિશે ચિત્ત રાખી તથા મુનેજ પુરૂપાર્થ માની પરાયણ થઇ રેહેવું. એપ્રમાણે નિયમમાં રાખેલા ચિત્તવાળો યોગી પુરૂષ જો કહેલા પ્રકારે કરી સદૈવ પોતાનાં મનને સાવધાન રાખે, તો જેનાથી સંસારની નિવૃત્તિ થાયછે એવી મોક્ષરૂપ મારી સ્થિતિને પામે. "મારા સ્વરૂપને પામે" પણ હે અર્જુન, અતિ ભોજન કરનાર, મુદલ ભોજન નહીં કરનાર, અતિ નિદ્રાશીળ તથા અતિ જાગનાર પુરૂષને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. "શંકા—ત્યારે કેહેવાને યોગ સિદ્ધ થાય એમ તું કહીશતો કહું છું" કે—સામાન્ય આહાર, વિહાર, કર્મને વિશે ચેષ્ટા, નિદ્રા તથા જાગરણવાળા પુરૂષને, દુઃખને ટાળનાર એવો યોગ સિદ્ધ થાયછે. "શંકા—પુરૂષ યોગ સિદ્ધ થયેલો કેમ જણાય એમ તું કહીશતો કહું છું" કે—જે પુરૂષનું નિયમમાં રાખેલું ચિત્ત, કેવળ આત્માને વિશેજ સ્થિર રહિ સર્વ કામના ભોગની તૃષ્ણા રહિત થાય, તે પુરૂષ યોગ સિદ્ધ થયેલો કેહેવાય. આત્મયોગનો અભ્યાસ કરનાર તથા નિયમમાં રાખેલાં ચિત્તવાળા યોગિનું ચિત્ત, જેમ વાયુ વગરના સ્થાનને વિશે રહેલો દીવો ચલાયમાન થાય નહીં, તેમ ચલાયમાન થાય નહીં. "શંકા—તમે હે પાંડવ, જેને સંન્યાસ કહેછે, તેને તું યોગ જાણ ઇત્યાદિ સ્થળ વિશે

યોગ શબ્દે કરી કર્મજ કહ્યું. વળી અતિ જમનારને યોગ સિદ્ધ થાય નહીં ઇત્યાદિ સ્થળને વિશે યોગ શબ્દે કરી સમાધિ કહ્યો; માટે એ બેઉ યોગમાં મુખ્ય યોગ કયો એમ તું કહીશતો કહું છું" "પણ સ્વરૂપથી તથા ફળથી મુખ્ય યોગ સમાધિજછે એમ કહું" તે તું સાંભળ—જે અવસ્થાને વિશે યોગના સેવને કરી રૂંધેલું ચિત્ત વિરામ પામે, શુદ્ધ મને કરી આત્માનેજ જોવાય પણ દેહાદિને નહીં, આત્માને વિશેજ સંતુષ્ટ થવાય પણ બીજા વિષયને વિશે નહીં, જેનાથી બીજુ અતિશય નથી એવું, અતીંદ્રિય, નિત્ય તથા કેવળ બ્રહ્માકાર બુદ્ધિયે કરી ગ્રહણ થાય એવું સુખ જાણવામાં આવે, સ્થિર હોવાને લીધે આત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન થવાય નહીં, આત્મ સુખરૂપઅતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેથી બીજો અધિક લાભછે એમ મનાય નહીં, મોહોટાં એવાં શીતોષ્ણાદિ દુઃખ પણ પરાભવ કરી શકે નહીં તથા દુઃખરૂપ વિષય સુખનો સ્પર્શમાત્રપણ હોય નહીં, તે અવસ્થાનેજ યોગ એમ જાણવું. હે અર્જુન, એપ્રમાણનો એ યોગ મોહોટું ફળ આપનારછે, માટે મનુષ્યોયે સંકલ્પે કરી ઉત્પન્ન થતી તથા યોગમાં પ્રતિકુળ એવી વાસના સહિત સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી અને વિષયમાં દોષ જોનાર મને કરી ઇંદ્રિય સમૂહને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને યત્નશીલ ચિત્તે કરી તેનો અભ્યાસ કરવો. "કદી પૂર્વ જન્મના કર્મ સંસ્કારથી મન ચલાયમાન થાય, તો તેને ધારણાયે કરી સ્થિર કરવું એમ કહું" તે તું સાંભળ—યોગી ધારણાયે કરી વશ કરેલી બુદ્ધિથી ચલાયમાન થતાં મનને આત્માને વિશે સારી રીતે સ્થિર કરીને આસ્તે આસ્તે વિરામ પામે, ને કંઇપણ ચિંતન કરે નહીં. "નિશ્ચળ મન થયા પછી પોતેજ પ્રકાશમાન પરમાનંદ સ્વરૂપ થઇ ધ્યાન કરવાથી પણ નિવૃતિ પામે" "એમ કરતાં પણ જો રજોગુણને વશ એવું મન ચલાયમાન થાય, તો પાછું વિષયાદિમાંથી ખેચીને આવી રીતે વશ કરવું તે કહું" તે તું સાંભળ—યોગિયે સ્વભાવથીજ ચંચળ તથા નિયમમાં રાખ્યું હોય તોપણ અસ્થિર એવું મન

જે જે વિષય પ્રત્યે જાય, તે તે વિષયથી પાછું ખેંચીને, આત્માને વિશેજ સ્થિર કરવું. કારણ બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલા, પાપ રહિત, શાંત મનવાળા તથા નિવૃત્ત થયો હોયછે રજોગુણ જેનો એવા એ યોગિને, પોતાની મેળેજ સમાધિનું સુખ પ્રાપ્ત થાયછે. વળી એપ્રમાણે સદૈવ મનને વશ કરનાર તથા પાપ વગરનો યોગી, અનાયાસે કરી જેનાથી અવિદ્યા નિવૃત્ત થાયછે એવા સાક્ષાત્કારરૂપ સર્વોત્તમ સુખને પામે છે. "જીવનમુક્ત થાયછે" અભ્યાસ કરેલા યોગે કરી સાવધાન ચિત્તવાળો તથા સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળો યોગી, બ્રહ્માદિ સ્થાવરાંત સર્વ પ્રાણિ વિશે પોતાના આત્માને અને આત્માને વિશે તે સર્વ પ્રાણિને જુવેછે. વળી જે પુરૂષ સર્વને વિશે મુને જુવેછે તથા સર્વને મારે વિશે જુવે છે, તેને હું અદૃશ્ય થતો નથી તથા તે મુને અદૃશ્ય નથી." હું પ્રત્યક્ષ થઇ કૃપાદૃષ્ટિથી તેને જોઇ તેની ઉપર અનુગ્રહ કરૂંછું" જે પુરૂષ સર્વભૂત પ્રાણિમાં રહેલા મુને અભેદરૂપે ભજેછે, તે જ્ઞાની થઇને કર્મનો ત્યાગ કરેછે, તોપણ સંસારથી મુક્ત થાયછે ભ્રષ્ટ થતો નથી. હે અર્જુન, જે મનુષ્ય જેમ મુને સુખ પ્રિયછે તથા દુઃખ અપ્રિયછે, તેમ બીજાઓને પણછે એમ સર્વત્ર પોતાના સમાન પણાયે કરી જોઇને સર્વને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ પણ કોઇને દુઃખ પ્રાપ્ત થાઓ નહીં એમ ઇચ્છે, તે યોગી મુને અત્યંત માન્ય છે. અર્જુને કહ્યું કે હે મધુસૂદન, જેમાં કેવળ મન આત્માકાર થઇ રહેછે એવો આયોગ તમે કહ્યો, પણ તે ઘણાકાળ સુધી સ્થિર રહે એમ હું દેખતો નથી; કારણ મન ચંચળછે. વળી હે શ્રીકૃષ્ણ, તે મન સ્વભાવથીજ ચંચળ, દેહ તથા ઇંદ્રિયોને ક્ષોભ કરનાર, વિચારે કરી પણ જીતી શકાય નહીં એવું અને વિષય વાસનાથી બંધાવાને લીધે દુઃખે કરી પણ ભેદાય નહીં એવું છે; માટે હું તેનો નિગ્રહ કરવો વાયુની પેઠે દુષ્કરમાનું છું. શ્રીભગવાન કહેછે— હે મોહોટી ભુજાવાળા કુંતિપુત્ર, તારા કેહેવા પ્રમાણે ચંચળતાને લીધે મનનો દુઃખે કરી પણ નિગ્રહ થાય નહીં એમછે એમાં સંશય નથી; તોપણ અ-

ભ્યાસે કરી તથા વૈરાગ્યે કરી નિગ્રહ કરી શકાય એમછે. એ યોગ કહેલા અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યે કરી નહીં નિયમમાં રાખેલા ચિત્તવાળા પુરૂષને પ્રાપ્ત થવો કઠીણછે; પણ તે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યે કરી જેનું ચિત્ત વશ હોયછે એવા અને એજ ઉપાયે કરી પ્રયત્ન કરનાર પુરૂષને પ્રાપ્ત થાયછે. અર્જુન પુછેછે—હે શ્રીકૃષ્ણ, જે પુરૂષ પ્રથમ શ્રદ્ધાયે કરી યોગમાં પ્રવર્ત્ત થયો હોય અને પછી મંદ વૈરાગ્યને લીધે યોગથી ચલાયમાન થઇને વિષયમાં આસક્ત થયો હોય, તે પુરૂષ યોગના ફળરૂપ જ્ઞાનને પામ્યા વગર કઇ ગતિને પામે ? હે મોહોટી ભુજાવાળા શ્રીકૃષ્ણ, કર્મ માર્ગ તથા યોગ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો, આશ્રય વગરનો તથા બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થવાના માર્ગને વિશે વિમૂઢ એવા પુરૂષ, છિન્ન ભિન્ન થયેલાં વાદળાંની પેઠે નાશ પામે કે ન પામે! હે શ્રીકૃષ્ણ, એ મારા સંશયને તમે કાપવા યોગ્યછો; કારણ તમારા વગર એ સંશયને ટાળનાર બીજો કોઇજ નથી. શ્રીભગવાન કહેછે—હે પાર્થ, હે તાત, કર્મ માર્ગ તથા યોગ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલા પુરૂષને આ લોકનો નાશ જે પતિતપણું તથા પરલોકનો નાશ જે નરક પ્રાપ્તિ, તે બેઉ નથી; કેમકે શુભ કામ કરનાર કોઇપણ દુર્ગતિને પામતો નથી. "તે યોગી શ્રદ્ધાયે કરી યોગનું સેવન કરેલ હોવારૂપ શુભકાર્યી હોયછે, માટે દુર્ગતિને પામતો નથી" "શંકા–ત્યારે તે શું પામેછે એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે–યોગ ભ્રષ્ટ થયેલો તે પુરૂષ, અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ કરનાર પુરૂષને પામવા લાયક લોકને પામી, ત્યાં ઘણા વર્ષ પર્યંત રહી તથા તેના સુખનો અનુભવ કરીને, સદાચરણયુક્ત ધનવાન પુરૂષના ગૃહને વિશે જન્મ લેયછે. "એ પ્રમાણે થોડોકાળ યોગ સેવન કરી ભ્રષ્ટ થયેલા પુરૂષની ગતિ કહી; હવે ઘણા કાળસુધી યોગનું સેવન કરી ભ્રષ્ટ થયેલાની ગતિ કહું" તે તું સાંભળ–ઘણાકાળસુધી યોગનું સેવન કરી ભ્રષ્ટ થયેલો પુરૂષ યોગનિષ્ટ જ્ઞાનિના કુળમાં ઉત્પન્ન થાયછે; લોકમાં એવે ઠેકાણે જન્મ થવો દુર્લભછે, કેમકે તે મોક્ષ આપનારછે. હે કુરૂનંદન, પુરૂષ તે બેઉ પ્રકારના જન્મને વિશે

પૂર્વ દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મ વિષયક બુદ્ધિના સંયોગને પામેછે, ને તેથી પૂર્વ જન્મ કરતાં મોક્ષ વિશે અધિક પ્રયત્ન કરેછે; કેમકે પૂર્વ દેહને વિશે કરેલો અભ્યાસ, કંઈ અંતરાયને લીધે નહીં ઇચ્છા કરતો હોય, તોપણ તેને વિષયથી ભ્રષ્ટ કરી બ્રહ્મ નિષ્ટ કરેછે. "અર્થાત્ પુરૂષ પૂર્વાભ્યાસને લીધે ધીરે ધીરે યત્ન કરી મુકત થાયછે." એ રીતે પુરૂષ કેવળ યોગના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાથીજ યોગમાં પ્રવિષ્ટ થઈ પાછો પાપને લીધે તેથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તોપણ વેદોક્ત કર્મનાં ફળને અતિ ક્રમણ કરી તેથી અધિક ફળને પામી મુક્ત થાયછે. ત્યારે જે યોગી પ્રયત્નથી ઉત્તરોત્તર યોગ વિશે અધિક યત્ન કરનાર તથા યોગાભ્યાસે કરીજ નિષ્પાપ થયા હોયછે, તે અનેક જન્મે કરી સારીરીતે જ્ઞાની થઇ શ્રેષ્ટ ગતિને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય "કંઇજ નહીં" એમ છે માટે હે અર્જુન, કૃચ્છ્ તથા ચાંદ્રાયણાદિ તપોનિષ્ટ, શાસ્ત્ર જ્ઞાની અને આરાધન, વાવ, કુવા તથા તળાવ બંધાવવારૂપ કર્મ કરનારથી પણ યોગી શ્રેષ્ટછે; વાસ્તે તું યોગી થા. "હવે યમ તથા નિયમાદિમાં તત્પર એવા યોગી કરતાં પણ મારો ભક્ત શ્રેષ્ટછે એમ કહું" તે તું સાંભળ—સર્વ યોગીમાં પણ મારે વિશેજ આસક્ત મને કરી પરમેશ્વર એવા મુને જે શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ ભજેછે, તેને હું યોગીથી પણ શ્રેષ્ટ માનુંછું. "માટે તું પણ મારો ભક્ત થા."

॥ योगिनामपिसर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना ॥
॥ श्रद्धावान्भजतेयोमां समेयुक्ततमोमतः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगोनाम गुर्जरभाषायां त्रिशोऽध्यायः ३०. ६.

॥ श्लोक ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाःपार्थ योगंयुंजन्मदाश्रयः ॥
॥ असंशयंसमग्रंमां यथाज्ञास्यासितच्छृणु ॥

શ્રીભગવાન કહેછે–"પૂર્વા ધ્યાયના અંતને વિશે જે પુરૂષ મારામાંજ આસક્ત એવાં અંતઃકરણથી મારૂંજ ભજન કરેછે, તેને યોગીયોમાં પણ શ્રેષ્ટ માનુછું એમ મેં કહ્યું, ત્યારે જેની ભક્તિ કરવી એવા તમારૂં સ્વરૂપ કેવુંછે એમ તું પુછીશ, તો હું મારા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી કહું" તે તું સાંભળ–હે પાર્થ, મારે વિશેજ જેનું મન અભિ નિવિષ્ટછે એવો, મારાજ આશ્રયવાળો તથા યોગાભ્યાસ કરતો એવો તું, વિભૂતિ, બળ તથા ઐશ્વર્યાદિ સહિત મુને નિઃસંશયપણાથી જે રીતે જાણીશ, તે રીતે કહું તે સાંભળ—આ કલ્યાણરૂપ માર્ગમાં પ્રવર્તમાન પુરૂષને જે જાણ્યા પછી કંઇપણ બીજુ જાણવાને અવશેષ રહે નહીં એવું અનુભવ સહિત સમગ્ર આ મારૂં જ્ઞાન તુને કહુંછું "અસંખ્યજીવોમાં મનુષ્ય વ્યતિરિક્ત જીવોની કલ્યાણ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિજ નથી" ને હજારો મનુષ્યોમાં પણ કોઇકજ પોતાના ઉત્તમ પુણ્યને લીધે આત્મજ્ઞાન વાસ્તે યત્ન કરેછે, યત્ન કરનાર હજારોમાંથી સારા પુણ્યને લીધે કોઇકજ આત્માને જાણેછે અને આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થયેલા હજારોમાંથી પરમાત્મા એવા મારા પ્રસાદને લીધે કોઇકજ મુને તત્વથી ઓળખે છે. "એ રીતે અતિ દુર્લભ મારૂ જ્ઞાન છે તોપણ હું તુને કહુંછું" મારી માયારૂપ શક્તિ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર એરીતે આઠ પ્રકારના વિભાગને પામીછે. હે મહાબાહો, એરીતે જે આઠ પ્રકારવાળી પ્રકૃતિ કહી, તે કંઇ એક નિચા દરજ્જાનીછે, હવે એ પ્રકૃતિ કરતાં શ્રેષ્ટ એવી બીજી જીવરૂપી મારી પ્રકૃતિછે એમ તું જાણ; જેણે કરી કર્મ દ્વારા આ જગત ધારણ થાયછે. એપ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા તથા ક્ષેત્રજ્ઞ રૂપ જે બે પ્રકૃતિ, તેજછે કારણ જેનું એવાં આ સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિછે એમ તું જાણ. "તે

બે પ્રકારની પ્રકૃતિમાં પ્રથમ કહેલી જે આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી જડ પ્રકૃતિ, તે દેહરૂપે પરિણામ પામેછે અને મારા અંશભૂત ચેતનરૂપ જે પ્રકૃતિ, તેતો ભોક્તાપણાથી દેહને વિશે પ્રવેશ કરીને પોતાના કર્મે કરી તેને ધારણ કરેછે; જેઓ મારાથી ઉત્પન્ન થઇછે" માટે હુંજ પ્રકૃતિ સહિત સમગ્ર જગતનું પરમ કારણ તથા તેનો સંહાર કરનારછું. વાસ્તે હે ધનંજય, જગતનાં સૃષ્ટિ તથા સંહારનું સ્વતંત્ર કારણ મારા કરતાં શ્રેષ્ટ બીજું કંઇપણ નથી; ને જેમ સૂત્રમાં મણકા પરોવાઇ રહ્યાછે, તેમ આ સર્વ જગત મારે વિશે પરોવાઇ રહ્યુંછે. હે કુંતિપુત્ર અર્જુન, જળને વિશે રસ, ચંદ્ર તથા સૂર્યને વિશે કાંતિ, સર્વ વેદને વિશે પ્રણવ, આકાશને વિશે શબ્દ, મનુષ્યોને વિશે ઉદ્યમ, પૃથ્વીને વિશે પવિત્ર એવો ગંધ, અગ્નિને વિશે તેજ, સર્વ પ્રાણિને વિશે આયુષ અને વાન પ્રસ્થાદિ તપસ્વિયો વિશે શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહનરૂપ તપ, એ સર્વ હુંછું. વળી હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ પાર્થ, સર્વ ભૂતપ્રાણિનું સનાતન બીજ, બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ, તેજસ્વિયોનું તેજ, બળવાનનું કામ તથા રાગ રહિત બળ અને સર્વ ભૂતપ્રાણિને વિશે ધર્મમાં અવિરૂદ્ધ એવો કામ પણ હું છું એમ તું જાણ. હવે પ્રાણિમાત્રને પોતાના કર્મ વશથી શમદમાદિ જે સાત્વિક ભાવ, દ્વેષ દર્પાદિ જે રાજસ ભાવ તથા શોક મોહાદિ જે તામસભાવ ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વ મારી પ્રકૃતિના ગુણના કાર્યરૂપ હોવાથી મારાથીજ ઉત્પન્ન થયેલાછે એમ તું જાણ; પણ હું તેઓને વિશે જીવની પેઠે આધીન થતો નથી, પણ તેઓ મુને આધીન થઇ મારે વિશે વર્તેછે. "શંકા—એવા પરમેશ્વર તમને આ મનુષ્ય કેમ જાણતાં નથી એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—ગુણમય એવા પૂર્વોક્ત કામ લોભાદિ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવે કરી આ સર્વ જગત મોહ પામ્યુંછે; તેથી એ સર્વ ભાવનો નિયંતા તથા નિર્વિકારી એવા મુને જાણતું નથી. "શંકા—ત્યારે તમને કોણજાણે એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—અલૌકિકી તથા સત્વાદિ ગુણમય એવી આ શક્તિરૂપ માયા દુ-

સ્તરછે; તથાપિ જે મનુષ્ય અવ્યભિચારિણી ભકિતયે કરી મુને ભજેછે, તે એને તરેછે. "ત્યારપછી મુને જાણે" "શંકા—એમછે ત્યારે સર્વ મનુષ્યો તમને કાં ભજતા નથી એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—પાપશીલ, વિવેકરહિત, મનુષ્યોમાં અધમ, માયાયે કરી ટલી ગયેલા જ્ઞાનવાળા અને દંભ, દર્પ, અભિમાન તથા ક્રોધાદિ આસુર ભાવને પામેલા પુરૂષો મુને ભજતા નથી. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ અર્જુન, પૂર્વે કર્યું હોયછે પુણ્ય જેણે એવા રોગાદિથી પીડાયલા, આત્મજ્ઞાનને તથા ભોગના સાધન ભૂત દ્રવ્યને ઇચ્છનાર અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના પુરૂષો મુને ભજેછે. પણ તે ચાર પ્રકારના મારા ભકતમાં જે સદૈવ મારે વિશે નિષ્ટાવાન તથા ભકિતયુકત હોયછે, તે જ્ઞાની શ્રેષ્ટ છે; કેમકે તેને હું અત્યંત પ્રિયછું તથા તે મુને અત્યંત પ્રિયછે. "શંકા—ત્યારે શું બાકીના ત્રણ પ્રકારના તમારા ભકત સંસારમાં ભ્રમણ કરે? એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—એ ત્રણ પ્રકારના મારા ભકત મોક્ષને પામવાવાળા ખરા, પણ જ્ઞાનીતો મારો આત્માજછે એમ મુને નિશ્ચયછે; કારણ મારામાંજ એક ચિત્ત રાખી તથા ઉત્તમ ગતિરૂપ જે હું તેનોજ આશ્રય કરી રહેછે. "મારાથી જુદું બીજુ કંઇપણ ફળ માનતો નથી" ને જે જ્ઞાનવાન ઘણાક જન્મને અંતે એટલે છેલા જન્મને વિશે, આ ચરાચર સર્વ વાસુદેવ ભગવાનજછે એમ સર્વાત્મ દૃષ્ટિ રાખી મુને ભજેછે, તે મહાત્મા પુરૂષ જગતમાં દુર્લભછે. "એ પ્રમાણે જે કામની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો કામની પ્રાપ્તિ થાય તે સારૂ મારૂં ભજન કરેછે, તેપણ ઇચ્છિત કામનાને પામીને આસ્તે આસ્તે સંસારથી મુકાયછે એમ કહ્યું. હવે રજોગુણ તથા તમોગુણયુકત જે કામી પુરૂષ ક્ષુદ્ર એવા દેવતાઓનું ભજન કરેછે, તે સંસારમાં ભ્રમણ કરેછે એમ કહુ" તે તું સાંભળ—સ્વભાવે નિયમમાં રાખેલા જે પુરૂષો પુત્ર, કીર્તિ તથા શત્રુજયાદિ કામનાયે કરી ટલી ગયેલા વિવેકવાન થઇ અને ભજનના અંગરૂપ ઉપવાસાદિ નિયમને સ્વીકારીને, ભૂત, પ્રેત તથા યક્ષાદિ ક્ષુદ્ર

દેવતાઓને ભજેછે, તેઓમાં જે જે ભક્ત જે જે દેવતાઓની મૂર્તિનું શ્રદ્ધાયે કરી પૂજન કરવા ઇચ્છેછે, તે તે ભક્તને તેવી તેવી અચળ શ્રદ્ધા હું પ્રાપ્ત કરૂંછું. પછી શ્રદ્ધાયુક્ત થએલો પુરૂષ તે દેવતાના આરાધનને ધરછેછે, ને મેંજ તે દેવતા રૂપે આપેલી કામનાઓને પામેછે "જોકે સર્વ દેવતાઓ મારીજ મૂર્તિ છે, માટે તેઓનું આરાધન પણ વસ્તુતઃમારૂજ આરાધન છે, તેથી તેના અરાધનનું ફળ આપનાર પણ હુંજ છું; તોપણ સાક્ષાત મારા ભક્ત તથા દેવતાઓના ભક્તને ફળ પ્રાપ્ત થવામાં વિષમતા થાય છે એમ કહુ" તે તું સાંભળ—તે પૃથક દ્રષ્ટિવાળાઓને ફળ હું આપુ છું, તોપણ તે નાશવંત થાય છે; કેમકે દેવતાઓનું યજન કરનાર દેવતાઓને પામે છે અને મારૂં યજન કરનાર મુને પામેછે. "શંકા—દેવતાના ભક્ત તથા તમારા ભક્તને શ્રમતો સમાનછે, ને તમારૂં ભજન કરવાથી ફળ મોટું થાયછે, ત્યારે સર્વ મનુષ્યો બીજા દેવતાઓને મુકી દઇ તમારૂંજ ભજન કાં કરતા નથી એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—અબુદ્ધિમાન પુરૂષો પ્રપંચાતીત અને જગતના રક્ષણ માટે મનુષ્ય, મત્સ્ય તથા કૂર્માદિ સ્વરૂપને ધારણ કરેલા મુને તે તે રૂપે માનેછે; કેમકે મારા નિત્ય તથા અનુતમ સ્વરૂપને જાણતા નથી "તે પુરૂષને તે તે અવતારમાં મારા સાક્ષાત સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનનો હેતું કહુ" તે તું સાંભળ—સર્વ લોકને હું સાક્ષાતકાર રૂપે જાણવામાં આવતો નથી કેવળ મારા ભક્તોનેજ જાણવામાં આવુંછું; કેમકે મારી યોગ માયાયે કરી વીટાએલોછું, માટે મૂઢ એવો આલોક અજન્મા તથા અવિનાશિ એવા મુને જાણતો નથી. પણ હે અર્જુન, નાશ થયેલા, વર્તમાન તથા થનાર એ ત્રણે કાળમાં વર્તનાર હું સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રાણિને જાણુંછું, પણ કોઇ મુને જાણતો નથી. હે ભારત, હે શત્રુને તપાવનાર, સ્થૂળ દેહની ઉત્પતિ થયા પછી તેને અનુકૂળ વિશે ઇચ્છા તથા પ્રતિકૂળ વિશે દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા શીતોષ્ણ સુખ તથા દુઃખાદિ દ્વંદ્વ

નિમિત્ત મોહે કરી સર્વ પ્રાણિ, હુંજ સુખી તથા દુઃખીછું એમ અત્યંત અભિમાન કરેછે "માટે તેને મારા જ્ઞાનનો અભાવ થાયછે તેથી તે મુને ઓળખતા નથી" "શંકા—ત્યારે કેટલાક તમારૂં ભજન કરનાર કેમ દેખાય છે એમ તું કહીશતો કહુંછું; કે—જે પુણ્ય કર્મ કરનાર પુરૂષનું પ્રતિબંધક એવું પાપ નાશ પામ્યું હોય છે ને જે સુખ તથા દુઃખરૂપ દ્વંદ્વ નિમિત્ત મોહથી મુક્ત થયા હોયછે, તે દૃઢ વ્રતવાન થઇ મુને ભજેછે. વળી જરા તથા મરણ ટળવા સારૂં મારો આશ્રય કરીને જે પ્રયત્ન કરેછે, તે પ્રસિદ્ધ એવા બ્રહ્મને, સમગ્ર અધ્યાત્મને તથા તેના સાધન ભૂત સમગ્ર કર્મને જાણેછે. વળી જે પુરૂષઅધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞે સહિત એવા મુને જાણેછે, તે મારે વિશે આસક્ત મનવાળા મરણ સમયે પણ જાણેછે. "મરણ સમયે પણ તે વ્યાકુળ થઇને મુને વિસ્મરણ કરતા નથી; માટે મારા ભક્તને યોગથી ભ્રષ્ટ થવાની કંઇપણ શંકા નથી."

॥ साधिभूताधिदैवंमां साधियज्ञंचयेविदुः ॥
॥ प्रयाणकालेपिचमां तेविदुर्युक्तचेतसः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगोनाम गुर्जरभाषायां एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ ७.

॥ श्लोक. ॥

अर्जुनउवाच ॥ किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मं किंकर्मपुरुषोत्तम ॥
॥ अधिभूतंचकिंप्रोक्त मधिदैवंकिमुच्यते ॥

અર્જુન પુછેછે—હે પુરૂષોત્તમ, તે બ્રહ્મ શું, અધ્યાત્મ શું, કર્મ શું, તથા અધિભૂત શું અને અધિદૈવ શું કહેવાયછે? વળી હે મધુસૂદન, આ

દેહને વિશે અધિયજ્ઞ કોણ અને તે કેમ જણાય ? વળી નિયમમાં રાખેલાં ચિત્તવાળા પુરૂષોને મરણ સમયે કીઆ ઉપાયે કરી તમે જણાઓ એમ છો ? શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, જગતનું જે મૂળ કારણ, તે બ્રહ્મ તથા દેહમાં રહિ તેના ભોક્તાપણાયે કરી વર્તનાર જે જીવ, તે અધ્યાત્મ અને જરાયુજાદિ ચાર પ્રકારના પ્રાણિની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ જેનાથી થાયછે એવા દેવતાઓના ઉદ્દેશે કરી દ્રવ્ય ત્યાગરૂપ જે યજ્ઞ, તે કર્મ કહેવાયછે. હે દેહ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ટ અર્જુન, નાશાત્મક જે દેહાદિ પદાર્થ, તે અધિભૂત કહેવાયછે, સર્વ દેહને વિશે વસનાર, સર્વ ઇંદ્રિયોની ઉપર અનુગ્રહ કરનાર તથા સર્વ દેવતાઓના આત્મારૂપ જે હિરણ્ય ગર્ભ, તે અધિ દૈવત કહેવાયછે અને આ દેહને વિશે યજ્ઞાદિ કર્મનો પ્રવર્ત કરનાર તથા તેનું ફળ આપનાર જે અંતર્યામિ પણાથી રહેલો હું વિષ્ણું, તે અધિયજ્ઞછું. હવે અંતકાળને વિશે મારૂંજ સ્મરણ કરતાં શરીરનો ત્યાગ કરીને જે અર્ચિરાદિ માર્ગે કહી જાયછે, તે બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિદ્વારા ક્રમે કરી મોક્ષ પામેછે એમાં સંશય નથી. તેમજ જે પુરૂષ અંતકાળને વિશે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં દેહનો ત્યાગ કરેછે, તે પુરૂપ સર્વદા તે તે ભાવના અનુંચિતને કરી વાસના યુક્ત ચિત્તવાન હોવાથી તે તે ભાવને પામેછે "પૂર્વની વાસનાજ અંતકાળને વિશે સ્મરણનો હેતુંછે, કારણ તે વખ્ત પરવશ થયેલાને સ્મરણનો ઉદ્યમ સંભવે નહીં એમછે માટે તું સર્વકાળવિશે મારૂ સ્મરણ કર" "શંકા—સદૈવ તમારૂં સ્મરણ ચિત્ત શુદ્ધિ વિના કેમ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે-ચિત્ત શુદ્ધિ વાસ્તે તું પોતાના યુદ્ધાદિ તથા સ્વધર્મનું આચરણ કર. એ રીતે મારે વિશે અર્પણ કરેલાં મન તથા બુદ્ધિવાળો તું મુનેજ પામીશ એમાં સંશય નથી. હે પાર્થ, જે પુરૂષ અભ્યાસરૂપ યોગ યુક્ત તથા બીજે ઠેકાણે નહીં જનાર એવાં મને કરીને દિવ્ય એવા પરમ પુરૂષનું ચિંતન કરેછે, તે તેને પામેછે "શંકા—તે પરમ પુરૂષ કેમ કેહેવાછે એમ કહીશતો કહુંછું" કે—સર્વજ્ઞ, અનાદિ સિદ્ધ, નિયંતા સૂક્ષ્મથી પણ

અતિસૂક્ષ્મ, સર્વના પાલક, નથી ચિંત્વન કરવામાં આવતું રૂપ જેનું એવા, સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા બીજાઓને પ્રકાશ કરનારછે સ્વરૂપ જેનું એવા અને માયાથી પર એવા પુરૂષનું જે પુરૂષ અંતકાળને વિશે ભક્તિયુક્ત થઈ યોગ બળે કરી ભ્રકુટિના મધ્યમાં પ્રાણને રાખી નિશ્ચળ મને કરી સ્મરણ કરે છે, તે દિવ્ય એવા પરમ પુરૂષને પામે છે. હવે વેદાંત જાણનારાઓ જેને અંક્ષર બ્રહ્મ કહેછે, ગઇ હોયછે પ્રીતિ જેને એવા યતિયો જેમાં પ્રવેશ કરેછે તથા જેને જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો ગુરૂ કુળમાં જઇ બ્રહ્મચર્ય પાળેછે, તે પ્રાપ્ત થવા લાયક વસ્તુ હું તુને સંક્ષેપથી કહુંછું "તેની પ્રાપ્તી થવાનો ઉપાય કહુંછું" કે—જે પુરૂષ સર્વ ઇંદ્રિય દ્વારને નિયમમાં રાખી, મનને હૃદયમાં રૂંધી, બાહ્ય વસ્તુનું સ્મરણ નહીં કરી, ભ્રકુટીના મધ્યમાં પ્રાણ રાખી અને સ્થિરતા રાખીને, બ્રહ્મરૂપ એકાક્ષર ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરતાં તથા તદ્વાચ્ય એવા મારૂ સ્મરણ કરતાં દેહનો ત્યાગ કરેછે, તે અર્ચિરાદિ માર્ગે કરી શ્રેષ્ટ એવી મારી પરમ ગતિને પામેછે. હે પાર્થ, મારા વિના બીજે ઠેકાણે જેનું ચિત્ત નથી એવો પુરૂષ નિરંતર પ્રતિ દિવસ મારૂં સ્મરણ કરેછે, તે શ્રદ્ધાવાન યોગિને હું સુખે કરી લભ્યછું. "શંકા—તમારી પ્રાપ્તિ થાય તેથી શું એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા મહાત્મા મારા ભક્ત મુને પામીને, પાછા દુઃખરૂપ તથા નાશવંત એવા જન્મને પામતા નથી; કેમકે મોક્ષનેજ પામ્યા હોયછે. હે કુંતિ પુત્ર અર્જુન, બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વલોક નાશવંત હોવાને લીધે ત્યાં ગયેલા જ્ઞાન હીનને અવશ્ય પાછો જન્મ થાય છે; ને મને જે પ્રાપ્ત થયા હોયછે, તેને પુનર્જન્મ થતો નથી. "શંકા—તપસ્વી, દાન આપનાર "ત્યાગ" પ્રીતિ વગરના અને સુખ તથા દુઃખ સહન કરનાર પુરૂષો શોક વગરના ત્રિલોકીની ઉપર મહર્લોકાદિ સ્થાનને પામેછે ઇત્યાદિ પુરાણ વાકયથી ત્રિલોકી કરતાં મહર્લોકાદિનું ઉત્કૃષ્ટપણું જણાયછે, ને તેઓનેતો તમે વિનાશી કહ્યા "ત્યારેતો ત્રિલોકીથી વિશેષ

શું એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—બીજા લોક કરતાં તેનું ઘણા કાળ પર્યંત સ્થાઇ પણું છે, તેથીજ એનું વિશેષપણું છે એ અભિપ્રાયથી પોતાના પ્રમાણથી સો વર્ષનુ જેનું આયુષ્યછે એવા બ્રહ્માના પ્રતિ દિવસે ત્રિલોકીની ઉત્પત્તિ તથા પ્રતિ રાત્રિએ તેનો લય થાયછે એમ દેખાડતાં તેનાં દિવસ તથા રાત્રિનું પ્રમાણ કહું તે તું સાંભળ—ચાર યુગની એક ચોકડી એવી-હજાર ચોકડી થવાથી જેનો અંતછે એવા એક બ્રહ્માના દિવસ તથા તેવડીજ તેની રાત્રિને જે યોગ બળે કરી જાણે છે, તેજ સર્વજ્ઞ પુરૂષ અહોરાત્ર જાણનારા છે એમ જાણવું; પણ ચંદ્ર તથા સૂર્યની ગતિયે કરીનેજ જેને કાળનું જ્ઞાન થાયછે, તેના સરખા અહોરાત્રને જાણનારા તે કહેવાય નહીં, કારણ અલ્પદર્શિ હોયછે. મનુષ્યનું એક વર્ષ તે દેવતાઓનાં એક દિવસ તથા રાત્રિ, તે બે પંનરનો એક પક્ષ, તે બેનો એક માસ, તે બારનું એક વર્ષ, તે બાર હજાંરના ચાર યુગ, તે એક હજાર ચાર યુગનો એક બ્રહ્માનો દિવસ તથા તેવડીજ રાત્રિ, તે બેપંનરનો એક પક્ષ, તે બેનો એક માસ, તે બારનું એક વર્ષ અને તે સોનું તેનું આયુષ્યછે "શંકા—તેથી શું એમ કહીશતો કહુંછુ" કે—બ્રહ્માના દિવસના આરંભને વિશે કારણરૂપ આકાશાદિથી ચરાચર પ્રાણિ ઉત્પન્ન થાયછે અને તેની રાત્રિના આરંભને વિશે તેજ અવ્યકતરૂપ કારણમાં લીન થાય છે. હે પાર્થ, આ સર્વ પ્રાણિનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો, તે જ્યારે બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થાયછે, ત્યારે ઉત્પન્ન થઇ અને તેની રાત્રિનો આરંભ થાયછે ત્યારે લય થઇને, પાછો પણ દિવસના આગમ વિશે કર્માદિ પરતંત્ર ઉત્પન્ન થાયછે. હવે ચરાચરના કારણ ભૂત અવ્યકતથી પર એટલે તેનો પણ કારણ ભૂત જે બાજો અનાદિ અવ્યકતભાવ, તે સર્વ કાર્ય તથા કારણરૂપ પ્રાણિ નાશ થાયછે તોપણ નાશ થતો નથી. હવે જે ભાવ અવ્યકત કહ્યો, તે અક્ષર "અવિનાશિ" છે, તેને પામવું એજ પુરૂષનો પરમ પુરૂષાર્થછે; કારણ જેને પામીને પાછું આ સંસારમાં તેનું આવર્તન

થતું નથી. "તેજ મારૂં રૂપછે." વળી હે પાર્થ, જે કારણ ભૂત પરમ પુરૂષની અંદર સર્વ પ્રાણિ રહ્યાંછે તથા જેણે કરી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તે પરમ પુરૂપ અનન્ય ભક્તિયે કરી પ્રાપ્ત થાયછે. "શંકા—જોકે પરમેશ્વરના ઉપાસને કરી તેના સ્વરૂપને પામી જીવ પાછા સંસારમાં આવતા નથી અને બાકીના સર્વે આવેછે એમ કહ્યું; પણ કીયે માર્ગે કરી ગયેલા પાછા નથી આવતા અને કીયે માર્ગે કરી ગયેલા પાછા આવેછે એમ તું પુછીશ તો કહું છું કે—હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ, જે કાળને વિશે પર લોકમાં ગયેલા યોગી પુરૂષો પાછા આ સંસારમાં આવતા નથી તથા જે કાળમાં પરલોકને વિશે ગયેલા પુરૂષો પાછા સંસારમાં આવેછે, તે કાળ કહું તે તું સાંભળ—ઉત્તરાયણના છ માસ વિશે શુકલ પક્ષમાં દિવસે મૃત્યુ પામેલા બ્રહ્મવેત્તા, અર્ચિરાભિમાની, દિવસાભિમાની, શુકલ પક્ષાભિમાની તથા ઉત્તરાયણના ષણ માસાભિમાની દેવતાઓયે દેખાડેલા માર્ગે કરી બ્રહ્મને પામેછે. ને દક્ષિણાયનના છ માસ વિશે કૃષ્ણ પક્ષમાં રાત્રિએ મૃત્યુ પામેલા કર્મયોગી, ધૂમાભિમાની, રાત્ર્યભિમાનિ, કૃષ્ણ પક્ષાભિમાનિ તથા ષણ માસ દક્ષિણાયનાભિમાનિ દેવતાઓયે દેખાડેલા માર્ગે કરી સ્વર્ગ લોકને પામી, ત્યાં કરેલાં ઇષ્ટાપૂર્ત્તરૂપ સત્કર્મનાં ફળને ભોગવી, પાછો આ સંસારમાં આવે છે. એપ્રમાણે જ્ઞાન તથા કર્મનાં અધિકારી આ જગતને શુકલ "અર્ચિરાદિ માર્ગ" તથા કૃષ્ણ "ધૂમાદિ માર્ગ" અનાદિ માન્ય છે. તેમાં શુકલ માર્ગે કરી જે ગયેલા, તે પાછા આ સંસારમાં આવતા નથી અને કૃષ્ણ માર્ગે કરી જે ગયેલા, તે પાછા પુણ્ય ભોગવાઇ રહ્યા કેડે આ સંસારમાં આવે છે. "જન્મ લેય છે" માટે હે પાર્થ અર્જુન, મોક્ષ તથા સંસારની પ્રાપ્તિ કરનાર એ બેઉ માર્ગને જાણનાર કોઇ પણ યોગી મોહ પામે નહીં એટલે સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગાદિ લોકની કામના રાખે નહીં, કેવળ પરમેશ્વરમાંજ નિષ્ટાવાન થાય; માટે તુંપણ સર્વકાળને વિશે યોગયુક્ત થા. કારણ વેદ ભણવાથી, યજ્ઞ

કરવાથી, તપ કરવાથી તથા દાન આપવાથી જે પુણ્યરૂપ ફળ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે સર્વને યોગી પુરૂષ ઉલ્લંઘન કરેછે એટલે તેથી પણ શ્રેષ્ટ એવાં યોગ સંબંધિ એશ્વર્યને પૂર્વે કહેલી ઉપાસનાને જાણીને તેનું અનુષ્ટાન કરી નિર્વિશેષ બ્રહ્મને પામેછે.

॥ वेदेषुयज्ञेषुतपःसुचैव दानेषुयत्पुण्यफलंप्रदिष्टं ॥
॥ अत्येतितत्सर्वमिदंविदित्वा योगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यं ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुर्जरभाषायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२. ८.

॥ श्लोक. १॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदंतुतेगुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥
॥ ज्ञानंविज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, આ અત્યંત ગુહ્ય એવું ઉપાસના સહિત જ્ઞાન, વારંવાર પોતાનાજ મહિમાને ઉપદેશ કરેછે એમ પરમ દયાળુ એવા મારે વિશે દોષ દ્રષ્ટિ રહિત એવા તુને કહુંછું; જે જાણવાથી તું તત્કાળ સંસારથી મુક્ત થઇશ, કારણ તે સર્વ વિદ્યા તથા સર્વ ગુહ્ય પદાર્થમાં શ્રેષ્ટ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ જેમાં ફળ રહ્યુંછે એવું, ધર્મયુક્ત, સુખે કરી સંપાદન થાય એવું અને અવિનાશિ એટલે અક્ષય ફળ આપનારછે. "શંકા—જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું શક્યછે, ત્યારે સંસારી કોણ થાય એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—હે શત્રુને તપાવનાર, આ ભક્તિલક્ષણયુક્ત જ્ઞાન સહિત ધર્મને આસ્તિકપણાથી જે પુરૂષ સ્વીકાર કરતા નથી, તે પુરૂષ મુને પ્રાપ્ત થવા સારૂ બીજા ઉપાયે કરી યત્ન કરેછે, તોપણ મુને નહીં પામીને મૃત્યુયુક્ત આ સંસાર માર્ગને વિશે ભ્રમણ કરેછે. અતીંદ્રિય મૂર્તિમાન કારણ ભૂત મા-

રાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, ને મારે વિશે ચરાચર સર્વ પ્રાણિ રહ્યાંછે, પણ તેમાં હું રહ્યો નથી; કારણ અસંગછું. વળી મારે વિશે ભૂત પ્રાણિ રહ્યા નથી; કેમકે હું અસંગછું. "શંકા—તમે પ્રથમ પોતાનું વ્યાપકપણું તથા આશ્રયપણું કહ્યુંછે, ને હમણાં મારે વિશે ભૂતપ્રાણિ રહ્યાં નથી એમ કહોછો તેથી પ્રથમ કહેલાંને વિરૂદ્ધ આવેછે એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—તું મારાં અઘટિત ઘટનાનાં ચાતુર્યને જો "મારી યોગમાયાના વૈભવનું અવિતર્ક્યપણુંછે માટે કંઇપણ વિરૂદ્ધ નથી" વળી બીજું પણ આશ્ચર્ય જો કે—સર્વ ભૂત પ્રાણિને ધારણ તથા પાળન કરનાર મારૂં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપછે, તોપણ તેમાં રહ્યું નથી. "જેમ જીવ દેહને ધારણ તથા પાળન કરતાં તેના અહંકારે કરી તેમાં મળી જઇ રહેછે, તેમ હું ભૂત પ્રાણિ માત્રને ધારણ તથા પાળન કરૂંછું તોપણ તેને વિશે મળી જઇ રહેતો નથી; કારણ અહંકાર રહિત છું" વળી જેમ આકાશમાં રહેલો વાયુ સર્વત્ર વ્યાપિ રહ્યોછે, તોપણ તેની સાથે મળી જતો નથી, તેમ સર્વ પ્રાણિ મારે વિશે રહ્યાંછે પણ હું તેમની સાથે મળી જતો નથી એમ તું જાણ. હવે પ્રળયકાળને વિશે સર્વ પ્રાણિ મારી ત્રિગુણાત્મિક માયામાં લીન થાયછે, ને સૃષ્ટિકાળ વિશે તેમને વિશેષે કરી હુંજ સૃજુંછું." "શંકા—તમે અસંગ તથા નિર્વિકાર છતાં તેમને કેમ સૃજોછો એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—હું પોતાને સ્વાધીન એવી પ્રકૃતિના આશ્રયે કરી પ્રળયને વિશે લીન થયેલા તથા કર્માદિને વશ એવા ચાર પ્રકારના આ ભૂત સમૂહને તેના પ્રાચીન કર્મને લીધે વારંવાર સૃજુ છું. "શંકા—એપ્રમાણે અનેક તરહેનાં કર્મ કરતા એવા તમને જીવની પેઠે બંધન કેમ થતું નથી એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—હે ધનંજય, તે કર્મને વિશે આસક્તિ રહિત તથા ઉદાસીનની પેઠે રહેલા મુને, તે કર્મ બંધન કરતાં નથી; કારણ આસક્તિજ બંધનની હેતુ છે. હે કુંતિપુત્ર, પ્રકૃતિ મારા અધિષ્ઠાનપણાયે કરી "મારા નિમિત્ત ભૂતે કરી"

ચરાચર એવાં વિશ્વને ઉત્પન્ન કરૂંછું; માટે એજ કારણથી જગત વારંવાર ઉત્પન્ન થાયછે. "શંકા—એવા પરમેશ્વર તમને કેટલાક પુરૂષો આદર કેમ કરતા નથી એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—ભૂતપ્રાણિ માત્રના મહેશ્વરરૂપ મારા તત્વને નહીં જાણતાં એવા, મારા વગરના બીજા દેવતાઓ તરત ફળ આપશે એમ ફોગટ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા, અનેક તરેહના કુતર્કને લીધે ફોગટ શાસ્ત્ર જ્ઞાનવાળા, વિક્ષેપ યુક્ત ચિત્તવાળા અને હિંસા તથા કામદર્પાદિ જેમાં ઘણાં હોયછે એવા બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનાર સ્વભાવનો આશ્રય કરેલા મૂઢ પુરૂષો, ભક્તેચ્છા વશથી મનુષ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરેલા મુને આદર કરતા નથી તિરસ્કાર કરેછે "શંકા—ત્યારે કોણ તમારૂં આરાધન કરેછે એમ તું કહીશતો કહું છું" કે—હે પાર્થ, મારા વગર બીજે જેમનાં મનનથી એવા તથા દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્મા પુરૂષો, જગતના કારણરૂપ તથા અવિનાશી એવા મુને જાણીને મારૂં ભજન કરેછે; તે આવી રીતે કે—ભક્તિયે કરી સાવધાન થયેલા કેટલાક પુરૂષો સ્તોત્ર તથા મંત્રાદિયે કરી કીર્તન કરતાં મારી નિરંતર ઉપાસના કરેછે, ને કેટાલાક દૃઢ નિયમવાળા તથા ઇંદ્રિયોને વશ રાખવામાં યત્ન કરનાર પુરૂષો, હૃદયમાં રહેલા તથા પ્રતિમારૂપ મને સેવેછે. બીજા કેટલાક પુરૂષો આ દૃશ્યમાન સર્વ વાસુદેવ ભગવાનછે એમ સર્વાત્મ તત્વદર્શનરૂપ જ્ઞાન યજ્ઞે કરી મારી પૂજા કરતાં મારી ઉપાસના કરેછે; એમાં કેટલાક અભેદ ભાવનાયે કરી સર્વત્ર એકજ વ્યાપિ તથા કેટલાક હું દાસછું એવી ભાવનાયે કરી અને કેટલાક તો બ્રહ્મરૂદ્રાદિ રૂપે મારી ઉપાસના કરેછે. "હવે સર્વાત્મરૂપ કહું" તે તું સાંભળ—શ્રૌત એવો અગ્નિષ્ટોમ, સ્માર્ત કર્મ જે પંચયજ્ઞાદિ, પિત્રર્થ શ્રાદ્ધાદિ, અન્ન, મંત્ર, હોમાદિનાં સાધન, આહવનીયાદિ અગ્નિ તથા હોમ તે સર્વ હુંજછું. વળી આ જગતનો પિતા, માતા, પિતામહ, કર્મ ફળનો દાતા, જાણવાલાયકવસ્તુ, પવિત્ર તપશ્ચર્યાદિ, ઓંકાર, ઋગાદિ વેદ, ગતિ, પોષક, નિયંતા, શુભાશુભ કર્મનો દ્રષ્ટા, ભોગસ્થાન, રક્ષક, હિત કર્તા, સૃષ્ટિ કરનાર, સંહાર

કરનાર, આધાર, લયસ્થાન તથા અવિનાશી એક કારણ પણ હું છું. વળી હે અર્જુન, ગરમીના દિવસમાં સૂર્યરૂપે રહીને હું આ જગતને તપાવુંછું, વર્ષાદના દિવસમાં વૃષ્ટિ કરૂંછું તથા કોઇ વેળાયે તેને આકર્ષણ પણ કરૂં છું. જીવન, નાશ, દૃશ્ય સ્થૂળ તથા અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ એ સર્વ હુંજછું એમ માનીને મારા ભક્ત જન મારીજ ઉપાસના કરેછે. હવે ઋગ, યજુ તથા સામ એ ત્રણ વેદમાં કહેલાં કર્મને વિશે તત્પર એવા યાજ્ઞિક પુરૂષ, પૂર્વોક્ત વેદોમાં કહેલા યજ્ઞો કરી મારૂં યજન કરી "બીજા દેવતાઓ મારૂંજ રૂપછે એમ નથી જાણતા તોપણ વસ્તુત; ઇંદ્રાદિરૂપે મારૂં યજન કરી" યજ્ઞ શેષ સોમનું પાન કરવાથી નિષ્પાપ થઇને સ્વર્ગ લોક પ્રત્યે ગતિ થાય એવી પ્રાર્થના કરેછે; તેથી પુણ્ય ફળરૂપ તે ઇંદ્ર લોકને પામી ત્યાં દિવ્ય દેવતાઓ સંબંધિ ભોગને ભોગવેછે. ને પ્રાર્થના કરેલા તે સ્વર્ગ લોકમાં સુખ ભોગવીને, જ્યારે પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે પાછા તે મૃત્યુ લોકમાં પ્રવેશ કરેછે. ને વળી પણ એજ પ્રમાણે ભોગને ઇચ્છનાર તે, ત્રણ વેદમાં કહેલા યજ્ઞાદિ ધર્મને અનુસરીને વારંવાર સ્વર્ગમાં જવું તથા ત્યાંથી આ લોકમાં પાછું આવવું તેને પામે છે. "હવે મારા જે ભક્ત છે, તેતો મારા પ્રસાદથી કૃતાર્થ થાય છે એમ કહું" તે તું સાંભળ–જેમને મારા વગર બીજો કોઇપણ દેવતા ભજન કરવા લાયક નથી એવા તથા કેવળ મારૂંજ ચિંતન કરનાર જે પુરૂષો મારૂંજ સેવન કરેછે, તે સર્વદા મારામાંજ નિષ્ઠા રાખનારને હું ધનાદિનો લાભ, તેનું રક્ષણ તથા મોક્ષ તેમના માગવા વગર પણ પ્રાપ્ત કરૂં છું; "શંકા–વસ્તુતઃ જ્યારે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ તમારાથી જુદા નથી, ત્યારે તેમનું સેવન કરનારાઓ સ્વર્ગમાં જવું તથા ત્યાંથી પાછું આ લોકમાં આવવું તેને કેમ પામેછે એમ કહીશતો કહુંછું" કે–હે કુંતિ પુત્ર, જે શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્ત યજ્ઞે કરી ઇંદ્રાદિ બીજા દેવતાઓને ભજેછે, તે પણ મુનેજ ભજેછે એ સત્યછે; તોપણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર વિધિ રહિત ભજન કરેછે, માટેજ સ્વર્ગમાં જવું

તથા આ લોકમાં પાછું આવવું તેને પામેછે. વળી સર્વ યજ્ઞનો તેતે દેવતારૂપે કરી ભોક્તા તથા તેનાં ફળનો દાતા હું જછું; પણ યાજ્ઞિકો, એવા મુને તત્વે કરી યથાર્થ જાણતા નથી, માટે પાછા આ લોકમાં આવેછે. ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું યજન કરનાર પુરૂષ તે તે દેવતાઓને પામેછે, પિતૃઓના શ્રાદ્ધાદિ કરનાર પુરૂષ પિતૃઓને પામેછે, વિનાયક તથા માતૃકાદિનું આરાધન કરનાર પુરૂષ તેને પામેછે અને મારૂં યજન કરનાર પુરૂષ પરમાનંદ રૂપ નારાયણ એવા મુને પામેછે. કેમકે જે નિષ્કામ મારો ભક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફળ તથા જળમાત્ર પણ ભક્તિયે કરી મુને અર્પણ કરે છે, તેનાં તે ભક્તિયે કરી અર્પણ કરેલાંને હું પ્રીતિથી સ્વીકાર કરૂં છું. માટે હે કુંતિપુત્ર, તું પોતાના સ્વભાવથી અથવા શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી જે કર્મ કરેછે, જે ભોજન કરેછે, જે હોમેછે, જે દાન કરેછે તથા જે તપશ્ચર્યા કરેછે, તે સર્વ મુને અર્પણ થાય તેમ કર, કેમકે એપ્રમાણે કરવાથી કર્મ નિમિત્ત શુભાશુભ ફળથી મુક્ત થઇશ. "મારે વિશે કર્મનું અર્પણ એજ સંન્યાસરૂપ યોગયુક્ત ચિત્તવાળો થવાથી મુને પામીશ." "શંકા—જોકે તમે ભક્તોને મોક્ષ આપોછો ને અભક્તોને આપતા નથી, ત્યારે શું તમારામાં રાગ તથા દ્વેષાદિ વિષમપણુંછે એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—હું સર્વ પ્રાણિને વિશે સમાનછું તેથી મુને કોઇ દ્વેષ કરવા લાયક તથા પ્રિય નથી; તોપણ જે પુરૂષ ભક્તિયે કરી મુને ભજેછે, તે મારે વિશે વર્તેછે ને તેઓને વિશે અનુગ્રહ કરવા પણાથી વર્તુંછું. "જેમ અગ્નિ પોતાનું સેવન કરનારના અંધકાર તથા શીતાદિ દુઃખને ટાળેછે અને કલ્પવૃક્ષ પણ પોતાનું સેવન કરનારને ઇષ્ટફળ આપેછે તેથી તેઓનું વિષમપણું નથી, તેમ ભક્તનો પક્ષપાતિછું તોપણ મારૂં વિષમપણું નથી; કારણ મારી ભક્તિનો એવોજ મહિમાછે" "મારી ભક્તિનો પ્રભાવ અવિતર્ક્યછે તે કહું" તે તું સાંભળ—જો કે અત્યંત દુરાચરણ શીળ પુરૂષ હોય તોપણ ભિન્ન ભાવ રાખી બીજા દેવતાઓની ભક્તિ ન કરતાં કેવળ નારાયણ એવા મુને ભજે,

તો તેને પણ અત્યંત શ્રેષ્ટ માનવો; કેમકે પરમેશ્વરના ભજને કરીનેજ હું કૃતાર્થ થઇશ એમ સારો નિશ્ચય કરનાર હોયછે. "શંકા—સારા નિશ્ચય માટે કરીનેજ તેને સાધુ કેમ માનવો એમ તું કહીશ તો કહુંછું;" કે-હે કૌંતેય, જોકે પુરૂષ દુરાચારી હોય, તોપણ મારૂં ભજન કરવાથી તત્કાળ ધર્મ વિશે ચિત્તવાલો થાય અને તેથી પરમેશ્વરને વિશે નિષ્ટાને પામે છે; માટે મારો ભક્ત કદી નાશ પામે નહીં કૃતાર્થજ થાય એમ તું પ્રતિજ્ઞા કરી રાખ. વળી હે પાર્થ, જે અંત્ય જાતિ સ્ત્રી, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર હોય, તે-પણ મુને સેવવાથી અવશ્ય પરમગતિને પામેછે, ત્યારે પવિત્ર એવા બ્રાહ્મણ તથા ભક્ત એવા રાજર્ષિ મુને સેવીને પરમ ગતિને પામે એમાં શુ આશ્ચર્ય? "કંઇજ નહીં" માટે તું પણ અનિત્ય તથા સુખ વગરના આ રાજર્ષિરૂપ દેહને પામીને મારૂં ભજન તથા યજન કરવામાં શીલવાળો થા અને મુનેજ નમસ્કાર કર; કારણ એટલા પ્રકારે મારે વિશે તત્પર થવાથી તથા મારામાંજ મન જોડવાથી પરમાનંદ એવા મુનેજ પામીશ.

॥ मन्मनाभवमभ्दक्तो ॥मद्याजीमांनमस्कुरु ॥
॥ मामेवैष्यासियुत्क्वैव मात्मानंमत्परायणः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगोनाम गुर्जरभाषायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३–९.

॥ श्लोक. ॥

श्रीभगवानउवाच ॥ भूयएवमहाबाहो शृणुमेपरमंवचः ॥
॥ यत्तेहंप्रीयमाणाय वक्ष्यामिहितकाम्यया ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે મહાબાહો, મારા વચન રૂપ અમૃતે કરી હર્ષ પામતા એવા તુને, તારા હિતની ઇચ્છાથી હું વળી પરમાર્થ નિષ્ટ

એવું વચન કહું તે તું સાંભળ—હું અજન્મા છું, તોપણ નાના પ્રકારની મારી વિભૂતિયે કરી થતા મારા આવિર્ભાવને દેવતાઓના ગણ તથા ભૃગ્વાદિ મહર્ષિયોપણ જાણતા નથી; કેમકે સર્વ પ્રકારે કરી તેમનો કારણ ભૂતછું. "માટે મારા અનુગ્રહ વગર મુને કોઇપણ જાણે નહીં" જે પુરૂષ અજન્મા, અનાદિ તથા લોકના મહેશ્વર એવા મુને જાણે, તે સર્વ મનુષ્યોને વિશે મોહ વગરનો થઇ સર્વ પાપથી મુકાય છે. બુદ્ધિ, જ્ઞાનપણું, મોહરાહિત્યપણું ક્ષમા, સત્ય, બાહ્યેંદ્રિયનો નિગ્રહ, અંતઃકરણનો નિગ્રહ, સુખ, દુઃખ, જન્મ, નાશ, ભય, અભય, અહિંસા, મિત્ર તથા શત્રુને વિશે સમાનપણું, દૈવ ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાંમાં સંતોષ, તપ, ન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનનું સત્પાત્રને દાન આપવું, શ્રેષ્ટ કીર્તિ તથા અપકીર્તિ ઇત્યાદિ અને તેથી વિપરીત અબુધ્યાદિ નાના પ્રકારના ભાવ પ્રાણિમાત્રને મારાથી થાયછે. હવે મારા પ્રભાવવાળા ભૃગ્વાદિ સાત મહર્ષિયો, તેથી પણ પૂર્વે ચારસનકાદિ ઋષિઓ તથા સ્વાયંભુવાદિ મનુઓ એ સર્વ હિરણ્ય ગર્ભરૂપ મારા સંકલ્પ માત્રથી ઉત્પન્ન થયા છે; જેની આ લોકને વિશે વર્તમાન બ્રાહ્મણાદિ સર્વ પ્રજાછે. જે પુરૂષ ભૃગ્વાદિ મારી વિભૂતિને તથા યોગને તત્વથી જાણે, તે નિર્વિકલ્પક એવા યોગ યુકત થાય એમાં સંશય નહીં. હું સર્વ જગતનો ભૃગ્વાદિ તથા મન્વાદિરૂપ વિભૂતિ દ્વારાયે કરી ઉત્પતિનો હેતુ છું અને મારાથીજ બુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા અસંમોહાદિ સર્વ પ્રવર્તેછે એમ જાણીને વિવેકી પુરૂષ, દૃઢ ભાવયુકત થઇ મુને ભજેછે. મારામાં ચિત્તવાળા તથા મારામાંજ આસકત ઇંદ્રિયવાળા જે પુરૂષ એક બીજાઓને બોધ કરવાથી તથા મારાં કીર્તન કરવાથી સંતુષ્ટ થઇ નિવૃત્તિને પામેછે, તે મારે વિશે આસકત તથા પ્રીતિ પૂર્વક મારૂ ભજન કરનારને હું એવો બુદ્ધિયોગ આપુંછું કે જેથી મુને પામે. વળી તેમની ઉપર દયાયુકત થઇ તેમની બુદ્ધિ વૃત્તિમાં રહિને હું, તેમના અજ્ઞાનથી થયેલા સંસારૂપ અંધકારને પ્રકાશમાન જ્ઞાનરૂપ દીવાયે કરી નાશ

કરૂંછું. અર્જુન કહેછે-પરમ બ્રહ્મ, પરમાશ્રય તથા પરમ પવિત્ર તમેજછો; કારણ ભૃગ્વાદિ સર્વ ઋષિયો, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવળ તથા વ્યાસજી શાશ્વત, દિવ્ય, આદિદેવ, અજન્મા તથા વ્યાપક તમનેજ કહેછે, અને સાક્ષાત્ તમે પણ તેમજ કહોછો. માટે હે કેશવ ભગવાન, જે તમે મુને કહોછો, તે સર્વ હું સત્ય માનું છું. આ તમારા પ્રાગટ્યને દેવતા અમારા અનુગ્રહ વાસ્તેછે એમ તથા દૈત્યો આમારા નિગ્રહ વાસ્તેછે એમ જાણતા નથી. હે પુરૂષોત્તમ, હે ભૂતોત્પાદક, હે સર્વ ભૂતપ્રાણિના નિયંતા, હે દેવતાઓના દેવ, જગત્પાળક તમે પોતેજ પોતાથી આત્માને જાણોછો. "બીજો કાઇ જાણતો નથી" માટે જે વિભૂતિયે કરી તમો સર્વ લોકમાં વ્યાપી રહ્યાછો, તે સર્વ તમારી દિવ્ય વિભૂતિ તમેજ કહેવા યોગ્યછો. હે યોગીન, કયા વિભૂતિના ભેદે કરી સદૈવ ચિંતન કરતો એવો હું તમને જાણું? હે ભગવન, કયા કયા ભાવને વિશે મારે ચિંતન કરવા લાયક તમેછો? હે જનાર્દન, હું તમારાં અમૃતરૂપ વાકય સાંભળુંછું, તોપણ મુને તૃપ્તિ થતી નથી; માટે તમે ફરીથી તમારો યોગ તથા તમારી વિભૂતિ વિસ્તારે કરી મુને કહો. શ્રીભગવાન કહેછે—હે કુરૂકુળમાં શ્રેષ્ટ અર્જુન, મારી વિભૂતિના વિસ્તારનો અંત નથી; માટે મુખ્ય એવી મારી દિવ્ય વિભૂતિ કહુંછું. હે ગુડાકેશ, સર્વ ભૂતના અંતઃકરણને વિશે સર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણે કરી નિયંતા રૂપે રહેલો આત્મા તથા સર્વ ભૂતના જન્માદિનો હેતુ હુંછું. બાર આદિત્યમાં વિષ્ણુ, પ્રકાશ માનમાં વિશ્વવ્યાપક કીર્ણવાન સૂર્ય, વાયુમાં મરીચિ નામનો વાયુ, નક્ષત્રમાં ચંદ્ર, વેદમાં સામવેદ, દેવમાં ઇંદ્ર, ઇંદ્રિયોમાં મન, મનુષ્યોની જ્ઞાન શક્તિ, રૂદ્રમાં શંકર, યક્ષ તથા રાક્ષસમાં કુબેર, આઠ વસુમાં પાવક નામનો વસુ, પર્વતોમાં મેરૂ, પુરોહિતમાં મુખ્ય એવા બૃહસ્પતિ, સેનાપતિયોમાં કાર્તિકસ્વામી, સ્થિર જળાશયમાં સમુદ્ર, મહર્ષિયોમાં ભૃગુ, પદાત્મક વાણિમાં એકાક્ષરરૂપ ૐકાર, યજ્ઞોમાં જપ યજ્ઞ, સ્થાવર પદાર્થમાં હિમાલય, સર્વ વૃક્ષમાં પીપલો, દેવર્ષિયોમાં નારદ, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ, સિદ્ધોમાં કપિલ મુનિ, અશ્વોમાં અમૃતથી

ઉત્પન્ન થયેલા ઉચ્ચૈઃશ્રવા, ગજેંદ્રોમાં ઐરાવત, મનુષ્યોમાં રાજા, આયુધમાં વજ્ર, ગાયમાં કામદુઘા, પ્રજોત્પત્તિ હેતુ કામ, વિષવાળા સર્પોમાં વાસુકિ, વિષ વગરના નાગોમાં શેષજી જળચર પ્રાણિમાં તેમનો રાજા વરૂણ, પિતૃઓમાં અર્યમા, નિયમ કરનારાઓમાં યમ, દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ, વશ કરનારાઓમાં કાળ, મૃગોમાં સિંહ, પક્ષિયોમાં ગરૂડ, વેગવાળાઓમાં પવન, શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં રામ, મત્સ્યોમાં મઘરમત્સ્ય, પ્રવાહવાળાં જળાશયમાં ગંગા, આકાશાદિના આદિ, અંત તથા મધ્ય, ચઉદ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા, વાદ કરી બોલનારના વાદમાં તત્વનિર્ણય રૂપ વાદ, અક્ષરોમાં અકર, સમાસના સમૂહમાં દ્વંદ્વ સમાસ, પ્રવાહાત્મક અક્ષય કાળ, સર્વ કર્મ ફળનો દાતા સંહાર કરનારમાં સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ, ભાવિ કલ્યાણવાળાઓનો અભ્યુદય, સ્ત્રિયોની મધ્યમાં કીર્તિ, શ્રીવાણી, સ્મૃતિ ,મેધા, ધૃતિ તથા ક્ષમા એ સાત દેવતારૂપ સ્ત્રિયો હું છું. વળી સામમાં બૃહત્સામ, છંદો વિશિષ્ટ મંત્રોમાં ગાયત્રી, માસોમાં માર્ગશિર્ષ, રૂતુઓમાં વસંત, પરસ્પર છેતરનારનું દ્યૂત, તેજસ્વિયોનો પ્રભાવ, જીતનારાઓનો જય, ઉદ્યમવાળાઓનો ઉદ્યમ, સાત્વિકોનો સત્વગુણ, વૃષ્ણિયોમાં વાસુદેવ, પાંડવોમાં ધનંજય, મુનિયોમાં વ્યાસજી, કવિયોમાં શુક્ર, દમન કરનારાઓનો દંડ, જીતવા ઇચ્છતા એવા પુરૂષોની સામાદિ ઉપાય રૂપનીતિ, ગુપ્ત રાખવા લાયકમાં મૌન, તત્વજ્ઞાનવાનનું જ્ઞાન અને સર્વ પ્રાણિ માત્રનું બીજ હુંજ છું; કારણ મારા વગરનું કંઇ પણ ચરાચર નથી. હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન, મારી દિવ્ય એવી વિભૂતિનો અંત નથી, માટે મેં તુંને તેનો સંક્ષેપથી વિસ્તાર કહ્યો. જે જે ઐશ્વર્ય તથા સંપત્તિયે કરી યુક્ત અને કંઇપણ પ્રભાવ તથા બળાદિ ગુણે કરી અધિક, તે તે સર્વ વસ્તુ માત્ર મારા પ્રભાવના અંશે કરી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ તું જાણ. હે અર્જુન, તારે જુદાં જુદાં જ્ઞાન જાણવા તેણે કરીશું પ્રયોજનછે; આ સર્વ જગતમાં એક દેશે કરી હુંજ વ્યાપ્ત

થઇને રહ્યો છું " મારા વગર કંઇજ નથી."

॥ अथवाबहुनैतेन किंज्ञातेनतवार्जुन ॥

॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्न मेकांशेनस्थितोजगत् ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगोनाम गुर्जरभाषायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४.—१०.

॥ श्लोक ॥

अर्जुनउवाच ॥ मदनुग्रहायपरमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं ॥

॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेन मोहोयंविगतोमम ॥

અર્જુન કહેછે—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરવા વાસ્તે પરમ ગુહ્ય એવું અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષય જે વચન કહ્યું, તેથી મારો મોહ નિવૃત્ત થયો. હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા, મેં પ્રાણિ માત્રનાં સૃષ્ટિ તથા પ્રળય તમારાથી થાયછે તે અને અવિનાશી એવુ તમારૂં માહાત્મ્ય તમારા મુખથી સાંભળ્યું. હે પરમેશ્વર, હે પુરૂષોત્તમ, તમે તમારૂં સ્વરૂપ જેવું કહોછો તે તેમજ છે; તોપણ હું જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય તથા તેજે કરી યુક્ત એવા તમારા રૂપને જોવા ઇચ્છુંછું. માટે હે સમર્થ, હે યોગિનાં ઇશ્વર, જો તમે મુને તે તમારૂં રૂપ જોવા શક્યછે એમ માનતા હો, તો અવિનાશિ એવું તમારૂં સ્વરૂપ દેખાડો. શ્રીભગવાન કહેછે—હે પાર્થ, દિવ્ય તથા નાના પ્રકારનાં વર્ણ અને આકૃતિવાળાં અનેક પ્રકારના સેંકડો તથા હજારો મારાં રૂપ તું જો. વળી હે ભારત, તું મારા દેહને વિષે આદિત્ય, વસુ, રૂદ્ર, અશ્વિનીકુમાર તથા મરૂતને અને તેં તથા બીજા કોઇયે પૂર્વે જોયેલ નહીં એવાં અતિ આશ્ચર્યને પણ જો.

વળી હે ગુડાકેશ, તું આજ આ મારા દેહને વિશે અવયવરૂપે કરી એક ઠેકાણે રહેલા સમગ્ર ચરાચર જગતને તથા બીજું પણ જે જોવાને ઇચ્છા તો હોય, તે પણ સર્વ જો. પણ તું આ ચર્મચક્ષુએ કરી મુને જોવા શક્ય નથી, માટે હું તુંને દિવ્ય એવું અલૌકિક જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ આપુંછું તેથી મારા અસાધારણ એવા અઘટિત ઘટનાના સામર્થ્યને જો. સંજય કહેછે— હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને મહાયોગેશ્વર હરિયે અનેક મુખ તથા નેત્રવાળું, અનેક અદ્ભુત દેખાવવાળું, અનેક દિવ્ય આભરણ યુક્ત, દિવ્ય એવાં અનેક ઉગામેલાં આયુધવાળું, દિવ્ય એવા પુષ્પ તથા વસ્ત્ર ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધના અનુલેપનવાળું અનેક આશ્ચર્યમય, પ્રકાશ રૂપ, અનંત, ચોતરફ મુખવાળું અને પરમઐશ્વર્ય યુકતરૂપ દેખાડ્યું. જે મહાત્માના વિશ્વરૂપની કાંતિ બરાબર એક કાળાવચ્છિન્ન આકાશમાં ઉગતા હજાર સૂર્યની કાંતિ કાંઇક થાય, તે દેવતાના દેવતા શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં નાના પ્રકારના વિભાગે કરી રહેલાં સમગ્ર જગતને અર્જુને જોયું. ત્યારે વિસ્મય યુક્ત થઇ હર્ષિતરૂવાટાંવાળો અર્જુન દેવ શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકે કરી પ્રણામ કરી હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો કે હે શ્રીકૃષ્ણ, હે દેવ, તમારા દેહને વિશે આદિત્યાદિ દેવતાઓને, જરાયુજાદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણિ સમુદાયને, દેવતાઓના ઇશ તથા કમળ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને, વસિષ્ટાદિ ઋષિયોને તથા તક્ષકાદિ દિવ્ય સર્પોને જોઉંછું. હે વિશ્વેશ, હે વિશ્વરૂપ, અનેક બાહુ, ઉદર મુખ તથા નેત્રવાળા અને અનંતરૂપવાળા તમને ચોતરફથી જોઉંછું; પણ તમે સર્વમાં વ્યાપી રહ્યાછો, તેથી તમારા આદિ, મધ્ય તથા અંતને જોતો નથી. વળી હું કિરીટ મુકુટ પેહેરેલા, ગદા તથા ચક્રધારણ કરેલા, તેજના પુંજરૂપ, ચોતરફથી કાંતિમાન, જોવાને અશક્ય, પ્રદીપ્ત અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખા કાંતિવાળા અને આવા સ્વરૂપવાળા છે એમ નિશ્ચય કરવાને અશક્ય એવા તમને ચોતરફથી જોઉંછું. માટે તમે મુમુક્ષુ પુરૂષે જાણવા લાયક એવા પરમ બ્રહ્મ, આવિશ્વના પ્રકૃષ્ટઆશ્રય ભૂત, અવિનાશિ, નિત્ય

ધર્મની રક્ષા કરનાર અને સનાતન પુરૂષ છો એમ હું માનું છું. વળી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રળય રહિત, અનંત પ્રભાવવાળા, વીર્યવાન બાહુવાળા, ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેના નેત્રમાંછે એવા, દેદીપ્યમાન અગ્નિ જેના મુખમાં છે એવા અને પોતાના તેજે કરી આ વિશ્વને તપાવનાર એવા તમને હું જોઉંછું. હે મહત્મન, દ્યાવા પૃથ્વીનો અંતર અંતરિક્ષ, આકાશ તથા સર્વે દિશાઓ કેવળ તમારાથીજ વ્યાપ્ત થઈ ગયેલાંછે. પૂર્વે નહીં જોયાં એવાં આ તમારાં ભયંકર રૂપને જોઇને આ ત્રૈલોકી ભય પામીછે એમ હું જોઉંછું. અદૃષ્ટે પ્રેરણા કરેલા અસુરાંશ દુર્યોધનાદિ મરવા માટે તમારે વિશે, જેમ પતંગ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, તેમ પ્રવેશ કરેછે તથા તેમાયલા કેટલાક ભય પામવાથી બંને હાથ જોડી તમારી સ્તુતિ કરે છે અને મહર્ષિ તથા સિદ્ધ પુરૂષના સમૂહ તમારૂં કલ્યાણ થાઓ એમ કહીને અનેક સ્તુતિયે કરી સ્તુતિ કરેછે. વળી અગ્યાર રૂદ્ર, બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, સાધ્ય દેવતાઓ, વિશ્વદેવ, અશ્વિનીકુમાર, ઓગણપચાસ વાયુ, પિતૃઓ, ગંધર્વ, યક્ષ, વિરોચનાદિ અસુર અને સિદ્ધ પુરૂષના સમૂહ વિસ્મય પામીને તમને જુવેછે. હે મહાબાહો, ઘણાક મુખ, નેત્ર, બાહુ, ઉરૂ, પાદ, ઉદર તથા ઘણી દાઢોયે કરી વિકરાળ એવું મહોટું તમારૂં રૂપ જોઇને સર્વ લોક વ્યથા પામેછે; તેમજ હું પણ વ્યથા પામ્યોછું. હે વિષ્ણુ, આકાશમાં વ્યાપ્ત, તેજેયુક્ત, અનેક વર્ણવાળા ઉઘાડેલાં મુખવાળા અને પ્રદિપ્ત વિશાળ નેત્રવાળા તમને જોઇ અત્યંત વ્યથા પામેલા મનવાળો હું, ધૈર્ય તથા શાંતિને પામતો નથી. હે દેવેશ, હે જગંનિવાસ, ડાઢોયે કરી વિકરાળ તથા પ્રળય સમયના અગ્નિ સરખા તમારા મુખને જોઇને, હું ભયને લીધે દિશાઓને જાણતો નથી તથા સુખ પણ પામતો નથી; વાસ્તે તમે મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. જયદ્રથાદિ રાજાઓના સમુદાય સહિત આ સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્ર અને અમારા મુખ્ય યોદ્ધાઓ શિખંડી તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ સહિત ભીષ્મદ્રોણ તથા કર્ણ એ સર્વ દ્રોડતા હોય શું

એમ, દાઢોયે કરી વિકરાળ તથા ભયંકર તમારા મુખમાં ઉતાવળથી પ્રવેશ કરેછે; તેમાં કચરાઈ ગયેલા મસ્તકવાળા કેટલાક તમારા દાંતની સંધિમાં ચોટી ગયેલા દેખાય છે. વળી જેમ અનેક નદીના જળનો વેગ સમુદ્રની સામે જઇ તેમાં પ્રવેશ કરે, તેમ આ નર લોકના રાજાઓ તમારાં ચોતરફથી પ્રદીપ્યમાન મુખમાં પ્રવેશ કરેછે. વળી જેમ પતંગ નામના સૂક્ષ્મજંતુ પોતાના નાશ માટે પ્રદીપ્ત એવા અગ્નિમાં વેગથી પ્રવેશ કરેછે, તેમ આ લોક પણ પોતાના નાશ વાસ્તેજ તમારા મુખમાં વેગથી પ્રવેશ કરેછે. હે વિષ્ણુ, તમે જ્વળાયમાન મુખે કરી આ સર્વ શૂરવીરોને ચોતરફથી ગળતાં અતિશય કરી ભક્ષણ કરોછો; તોપણ ઉગ્ર એવી તમારી કાંતિ સમસ્ત જગતમાં વ્યાપીને તેને તપાવેછે. માટે હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ટ, ઉગ્રરૂપવાળા તમે કોણ છો ? તે કહો, ને મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, હું તમને નમસ્કાર કરૂંછું. તમે આવી ચેષ્ટા શામાટે કરોછો. એમ નહીં જાણતો એવો હું, આદ્ય એવા તમને જાણવાને ઇચ્છુંછું. શ્રી ભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, લોકનો ક્ષય કરનાર અતિ ઉગ્રકાળ, હું છું, માટે પ્રાણિયોનો સંહાર કરવા સારૂ આ સંગ્રામમાં પ્રવર્ત થયોછું; વાસ્તે તું વગરના બાકી ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિની સેનામાં ઉભેલા યોદ્ધાઓ કોઇપણ જીવતા રહેશે નહીં. "કદાપી તું એમને નહીં મારીશ, તોપણ કાળાત્મા એવા મેં ગળેલા તે સર્વ નાશ પામશે" માટે હે સવ્યસાચિ અર્જુન, તું યુદ્ધ માટે ઉભો થા, ને દેવતાઓયે પણ દુર્જય એવા ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિને અર્જુને જીત્યા એવા યશને પામ, ને યત્ન વગર શત્રુઓને જીતી સમૃદ્ધિવાળાં રાજ્યને ભોગવ; કેમકે મેં એ સર્વ શત્રુઓને પૂર્વથીજ નાશ કરી રાખ્યાછે, માટે નિમિત્ત માત્ર થા. પૂર્વથીજ મેં હણી રાખેલા દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ, તથા બીજાપણ શૂરવીર યોદ્ધાઓને તું હણ, શોક કર નહીં અને યુદ્ધ કર; કારણ સંગ્રામમાં શત્રુઓને જીતીશ. સંજય કહેછે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એપ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી કંપતો એવો અર્જુન, હાથ જોડી, નમસ્કાર

કરી, નમ્ર થઇ અતિશય ભય પામી ગદગદ વાણીથી કેહેવા લાગ્યો. કે હે હૃ-ષીકેશ, તમે એવા છો માટે હુંજ કેવળ મહાત્મા એવા તમારા કિર્તને કરી હર્ષ પામુછું એમ નથી જગત પણ હર્ષ પામેછે તથા તમારામાં સ્નેહને પણ પામેછે, ભય પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં ભાગી જાયછે અને કપિલાદિ સિદ્ધ પુરૂષોના સમૂહ તમને નમસ્કાર કરેછે એ યોગ્યછે. કારણ હે અ-નંત, હે દેવેશ, હે જગન્નિવસ, હે મહાત્મા, બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા તથા ગુરૂ એવા તમને તે સૌ શું કરવા નમસ્કાર ન કરે; કેમકે તમે કાર્ય તથા કારણથી પર અક્ષર બ્રહ્મ છો. હે અનંતરૂપ, તમે આદિદેવ, પુરાણ પુરૂષોત્તમ, આ જગતના લયસ્થાન, તેને જાણનાર, જાણવા લાયક વસ્તુ તથા વૈષ્ણવ પદછો; માટેજ આ વિશ્વ તમારાથી વ્યાપ્તછે. વળી વાયુ, યમ, વરૂણ, ચંદ્ર, પિતામહ તથા પ્રપિતામહ પણ તમેજછો; વાસ્તે હું હજારવાર તમને ન-મસ્કાર કરૂંછું, ને વળી પણ હજારોવાર નમસ્કાર કરૂં છું. હે સર્વના આત્મા, હે અનંત વીર્ય, હું તમને આગળથી, પાછળથી તથા ચોતરફ-થી નમસ્કાર કરૂંછું; કેમકે અનંત પરાક્રમવાળા તમે સર્વ વિશ્વને અંદર તથા બહાર વ્યાપિ રહ્યાછો, તેથી સર્વરૂપછો. હે અચ્યુત, આ તમારા મ-હિમાને નહીં જાણતા એવા મેં, આ મારા સખાછે એમ જાણીને પ્રમાદથી અથવા સ્નેહથી હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા, એ રીતે જે કંઇ તિરસ્કાર રૂપ વાક્ય કહ્યાં હોય, તે અને એકાંતમાં અથવા સખાઓની સમક્ષ હાસ્ય-માં વિહાર, શયન, આસન તથા ભોજન વિશે જે તિરસ્કાર કર્યો હોય, તે મારા સર્વ અપરાધ અચિંત્ય પ્રભાવવાળા તમે ક્ષમા કરજો. તમે ચરાચર આ લોકના પિતાછો, માટે પૂજ્ય તથા ગુરૂછો, તેથી અત્યંત શ્રેષ્ઠછો; વાસ્તે ત્રણ લોકમાં જેના પ્રભાવની ઉપમાં અપાય નહીં એવો તમારા સરખો બીજો કોઇ નથી, ત્યારે તમારાથી અધિકતો ક્યાંથીજ હોય. માટે હે દેવ, હું મારા શરીરથી દંડવત પ્રણામ કરી, જગતના સ્વામી તથા સ્તુતિ કરવા લાયક તમને પ્રસન્ન કરૂં છું. હે દેવ, હે દેવેશ, હે જગન્નિવાસ, પૂર્વે

નહીં દેખેલાં તમારાં રૂપને જોઇને હું હર્ષ પાંમ્યોછું તથા ભયે કરી મારૂં મન વ્યથા પણ પામ્યું છે; માટે તમે મારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ મારી વ્યથા નિવૃત્ત થાય તે સારૂ તમારૂં તે ચતુર્ભુજ રૂપ મને દેખાડો. કારણ હે હજાર ભુજાવાળા, હે વિશ્વમૂર્તિ, હું કિરીટ મુકુટ પેહેરેલા અને ગદા તથા ચક્ર ધારણ કરેલા તમને પૂર્વની પેઠે જોવા ઇચ્છુંછું; માટે તે ચતુર્ભુજ રૂપ ધારણ કરી મુને દર્શન આપો. શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, તારી ઉપર પ્રસન્ન થયેલા મેં યોગ માયાના સામર્થ્યથી તુને તારા વગર કોઇયે નહીં જોયેલું, તેજોમય, વિશ્વરૂપ, અનંત તથા આદિ એવું આ મારૂં ઉત્કૃષ્ટ રૂપ દેખાડ્યું. હે કુરૂકુળમાં અત્યંત શૂરવીર, મનુષ્ય લોકમાં તારા વગર બીજો કોઇપણ વેદ, યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન, અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયા અને ચાંદ્રાયણાદિ ઉગ્રતપે કરી પણ એવા રૂપવાળા મુને જોવાને શક્ય નથી. મારૂં આવું ઘોરરૂપ જોઇ તુને વ્યથા તથા વિમૂઢપણું મ થાઓ; ને ભય વગરનો તથા પ્રસન્ન મનવાળો થઇને તું પાછું તે મારૂં પૂર્વનું ચતુર્ભુજરૂપ જો. સંજય કહેછે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એપ્રમાણે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહીને પાછું પોતાનું પૂર્વરૂપ દેખાડ્યું; ને સૌમ્યરૂપ થઇને મહાત્માયે ભય પામેલાને આશ્વાસના કરી. અર્જુન કહેછે—હે જનાર્દન, તમારાં સૌમ્ય એવાં આ મનુષ્યરૂપને જોઇને હું પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થયોછું તથા સ્વસ્થતાને પામ્યોછું. શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, તેં અતિશય દુઃખે કરી પણ દર્શન થાય નહીં એવું જે મારૂં વિશ્વરૂપ જોયું, તેના દર્શનની નિરંતર દેવતાઓ ઇચ્છા કરેછે. "પણ તેને જોતા નથી" કારણ તેં જે મારૂં રૂપ જોયું, તેને વેદ, તપ, દાન તથા યજને કરી જોવાને કોઇપણ શકય નથી. કેવળ હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન, અનન્ય ભક્તિયે કરીને જે મનુષ્ય એ પ્રકારના મુને તત્વથી જાણવા, જોવા તથા મારામાં પ્રવેશ કરવા શક્યછે. વળી હે પાંડવ, મારે માટેજ કર્મ કરનાર, હુંજ જેને પરમ પુરૂષાર્થછું એવો, મારો ભક્ત, સંગ રહિત તથા સર્વ ભૂતને વિશે અવૈરિ

જે પુરૂષ હોયછે, તે મુને પામેછે.

॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तःसंगवर्जितः ॥

॥ निर्वैरःसर्वभूतेषु यःसमामेतिपांडव ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनंनाम गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ३५.–११.

॥ श्लोक. ॥

अर्जुनउवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥

॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तं तेषांकेयोगवित्तमाः ॥

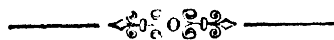
અર્જુન પુછેછે—હે શ્રીકૃષ્ણ, એપ્રમાણે તમારામાંજ જેમની નિષ્ટા હોયછે એવા તમારા ભક્ત વિશ્વરૂપ તમારી ઉપાસના કરેછે અને બીજા કેટલાક નિર્વિશેષ બ્રહ્મની ઉપાસના કરેછે; એ બે પ્રકારના તમારા ઉપાસકોમાં શ્રેષ્ટ કોણ? શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાયે યુક્ત તથા મારા વાસ્તેજ કર્મના અનુષ્ટાનાદિયે કરી મારામાંજ એક નિષ્ટાવાળા જે પુરૂષો સર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણ વિશિષ્ટ પરમેશ્વર રૂપ મારે વિષે મન જોડિને મારી ઉપાસના કરેછે, તેને હું શ્રેષ્ટ માનું છું. ને જે પુરૂષ ઇંદ્રિયગ્રામને નિયમમાં રાખી તથા સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિવાળા થઇ અને સર્વના હિતમાં તત્પર થઇને અવિનાશિ, શબ્દે કરી બતાવાય નહીં એવા, રૂપાદિ રહિત, સર્વમાં વ્યાપક, અચિંત્ય, નિર્વિકાર, વૃધ્યાદિ રહિત તથા નિત્ય એવા નિર્ગુણ બ્રહ્મને ભજેછે, તેપણ મુનેજ પામેછે. તથાપિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં આસક્ત ચિત્તવાળાને અત્યંત ક્લેશ થાયછે; કેમકે દેહાભિમાનિને અવ્યક્ત બ્રહ્મને વિષે નિષ્ટા દુઃખે કરી પ્રાપ્ત થાયછે. હે પાર્થ, જે પુરૂષ સર્વ કર્મ મારે વિષે અર્પણ કરી તથા મારામાંજ પરાયણ થઇને મારૂંજ ધ્યાન કરતાં એ-

કાંત ભક્તિયોગે કરી મારી ઉપાસના કરેછે, તે મારામાં ચિત્ત રાખનારનો હું મૃત્યુયુક્ત સંસારરૂપ સમુદ્રથી થોડા વખતમાં ઉદ્ધાર કરૂંછું. માટે તું મારામાંજ સંકલ્પ તથા વિકલ્પાત્મક મન સ્થિર કર અને નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિ પણ મારે વિશે રાખ; કારણ એમ કરવાથી મારા પ્રસાદે કરી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનયુક્ત થઇ મારા સ્વરૂપને પામીશ એમાં સંશય નહીં. હે ધનંજય, જો તું મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરવા સમર્થ ન થઇ; શકતો હોતો મારા સ્મરણ અભ્યાસરૂપ યોગે કરી મુને પામવાનો યત્ન કર. વળી જો તું એમ કરવામાં પણ સમર્થ ન હો, તો મારી પ્રીતિને અર્થે એકાદશ્યાદિ વ્રતરૂપ કર્મ કરવામાં તત્પર થા; એ રીતનાં કર્મ કરવાથી પણ મોક્ષને પામીશ. કદી એમ કરવાને પણ તું અશક્ત હો, તો એક મારોજ આશ્રય રાખી સાવધાન ચિત્તવાન થઇ સર્વ કર્મ ફળનો ત્યાગ કર; કારણ એમ કરવાથી પણ મારા પ્રસાદે કરી કૃતાર્થ થઇશ. કેમકે સારી રીતના જ્ઞાન રહિત અભ્યાસથી યુક્તિ સહિત ગુરૂયે ઉપદેશ કરેલું જ્ઞાન શ્રેષ્ટછે, તેથી તે પૂર્વક ધ્યાન શ્રેષ્ટ છે તથા તેથી પણ કર્મ ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ટછે; કારણ તે કરવાથી સંસાર નિવૃત્ત થાયછે. હવે ઉત્તમને વિશે દ્વેષ રહિત, સમાનને વિશે મિત્રતાથી વર્તનાર, હીનને વિશે દયાલુ મમતા તથા અહંકાર રહિત, સમાન સુખ તથા દુઃખવાળો, ક્ષમાવાન, લાભ થાય અથવા અલાભ થાય તો પણ સંતુષ્ટ, નિરંતર સાવધાન, નિયમિત્ત સ્વભાવવાળો, મારામાંજ દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મારે વિશેજ અર્પણ કર્યાં હોયછે, મન તથા બુદ્ધિ જેણે એવાજે મારો ભક્ત, તે મુને પ્રિયછે. વળી જેનાથી લોક ઉદ્વેગ પામે નહીં જે લોકથી ઉદ્વેગ પામે નહીં અને હર્ષ, અસહનતા ભય તથા ઉદ્વેગ રહિત જે હોયછે, તે પણ મારો ભક્ત મુને પ્રિયછે. વળી જે મારો ભક્ત ઇચ્છા રહિત બાહ્ય તથા આભ્યંતર પવિત્ર, ભગવત ભજનમાં આળસ રહિત, પક્ષપાત રહિત મનોવ્યથા રહિત અને સર્વ ઉદ્યમનો ત્યાગ કરનાર હોયછે, તેપણ મુને પ્રિયછે. વળી જે ભક્તિમાન પુરૂષ પ્રિય વસ્તુને

પામી પ્રસન્ન થાય નહીં અપ્રિય વસ્તુને પામી તેનો દ્વેષ કરે નહીં, ઇષ્ટ અર્થનો નાશ થવાથી શોક કરે નહીં, અપ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની ઇચ્છા કરે નહીં અને શુભ તથા અશુભનો ત્યાગ કરવામાં શીળવાન હોયછે, તે મુને પ્રિયછે. વળી જે મારો ભક્ત પુરૂષ શત્રુ તથા મિત્રને વિશે સમતાવાળો માન તથા અપમાનને વિશે પણ સમતાવાન, શીત ઉષ્ણ, સુખ તથા દુઃખને વિશેપણ સમાન, કોઇ ઠેકાણે પણ આસક્તિ રહિત, સમાન નિંદા તથા સ્તુતિવાળો, વાણીને નિયમમાં રાખનાર જે કંઇ મળ્યું હોય તેમાંજ સંતુષ્ટ, નિયમિત નિવાસ સ્થાન વગરનો અને સ્થિર ચિત્તવાળો હોયછે, તેણ મુને પ્રિયછે. વળી જે મારા ભક્ત ધર્મરૂપ જે આ અમૃત મેં કહ્યું તેને મારામાં તત્પર થઇ શ્રદ્ધા રાખી સેવન કરેછે તેતો મુને અત્યંત પ્રિયછે.

॥ येतुधर्म्यामृतमिदं यथोक्तंपर्युपासते ॥
॥ श्रदधानामत्परमा भक्तास्तेतीवमेप्रियाः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ३६.–१२.

॥ श्लोक. ॥

अर्जुनउवाच ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैव क्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच ॥
॥ एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानंज्ञेयंचकेशव ॥

અર્જુન કહેછે—હે કેશવ, હું પ્રકૃતિ, પુરૂષ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન તથા જાણવા લાયક એને જાણવાને ઇચ્છું છું. શ્રીભગવાન કહેછે—હે કુંતિપુત્ર, જેનાથી સર્વ ભોગ ભોગવાયછે એવું આ શરીર ક્ષેત્ર કહેવાય છે; કારણ સંસારના અંકુરનું સ્થાનછે; જેને અહંતા મમતારૂપે જાણનારને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના વિવેકને જાણનાર પુરૂષો ક્ષેત્રજ્ઞ કહેછે. હે ભારત, સર્વ

ક્ષેત્રને વિશે રહેલા ક્ષેત્રજ્ઞ મુનેજ તું જાણ; ને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું વિલક્ષણ પણાયે કરી જે જ્ઞાન તેજ જ્ઞાન મારૂં સંમતછે કારણ મોક્ષનું હેતુ છે; ને તદ્વ્યતિ રિક્ત જે જ્ઞાન, તે બંધન કરવાના હેતુને લીધે વૃથાછે" માટે તે ક્ષેત્ર જેવા સ્વરૂપવાલું, જેવા સ્વભાવવાળું જેવા વિકારવાલું, જેનાથી ઉત્પન્ન થાયછે, જેવી રીતનુંછે અને ક્ષેત્રજ્ઞ જે સ્વરૂપવાળો તથા પ્રભાવવાળોછે તે સર્વ સંક્ષેપથી કહું તે તું સાંભળ; કારણ તે પ્રસંગને વસિષ્ટાદિ ઋષિયોયે યોગવાસિષ્ટાદિ ગ્રંથને વિશે અનેક પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલછે, વિવિધ પ્રકારવાળા વેદોયે પ્રતિ શાખામાં જુદી જુદી રીતે ગાયલછે અને નિશ્ચય કરેલા અર્થવાન તથા યુક્તિવાળા બ્રહ્મ સૂચક તત્ત્વ મસ્યાદિ બ્રાહ્મણ વાકયોયેપણ ગાયેલછે પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ તથા આકાશ એ પાંચ મહાભૂત, અહંકાર, મહત્તત્વ મૂલપ્રકૃતિ, શ્રોત્ર, ત્વચા, ઘ્રાણ, દૃષ્ટિ તથા જીવ્હા, એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, વાણી, હસ્ત, પગ, ગુદા તથા ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેંદ્રિય, એકમન અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ તથા ગંધ એ પાંચ વિષય એ સર્વ મલી ચોવીશ તત્વ, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ સર્વ સમૂદાયરૂપ શરીર, જ્ઞાનાત્મિક મનોવૃત્તિ અને ધૈર્ય એ સર્વ વિકાર સહિત ક્ષેત્ર સંક્ષેપથી મેં તુંને કહ્યું. હવે કહેલા લક્ષણવાળાં ક્ષેત્રથી જુદા એવા જાણવા લાયક શુદ્ધ ક્ષેત્રનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા સારૂં તેના જ્ઞાનનાં સાધન કહું તે તું સાંભળ—માન રહિત, દંભ રહિત, પારકાને પીડા ન કરવી, સહનતા, સરલતા, સદગુરૂની સેવા, મૃતિકા તથા જલાદિથી બહારનું શૌચ અને રાગાદિ મેલનો ત્યાગ કરવો એ આભ્યંતર શૌચ, એક નિષ્ટા, શરીરને નિયમમાં રાખવું, ઇંદ્રિયના અર્થને વિશે વૈરાગ્ય, અહંકાર રહિત, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા વ્યાધિ સંબંધી દુઃખ તથા દોષને વારંવાર જોવું, પુત્ર સ્ત્રી તથા ગૃહાદિને વિશે આસક્તિ રહિત તથા તેમનાં સુખ તથા દુઃખથી હું સુખી તથા દુઃખીછું એમ ન માનવું, પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિશે સદૈવ સમાન ચિત્ત પરમેશ્વર એવા મારે વિશે સર્વાત્મ દૃષ્ટિથી

એકાગ્ર ભક્તિ એકાંત સ્થાનનું સેવન પ્રાકૃત મનુષ્યની સભાને વિશે પ્રીતિનો અભાવ, આત્મ સંબંધી જ્ઞાન વિશે નિષ્ઠા અને તત્વજ્ઞાનનાં પ્રયોજનરૂપ મોક્ષને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટછે એમ જોવું એ સર્વે જ્ઞાનજ છે એમ કહ્યું, કેમકે જ્ઞાનનાં સાધનછે; ને એથી જે ઉલટું માન્યત્વાદિ, તે અજ્ઞાનછે એમ વસિષ્ટાદિયે કહેલ છે, કેમકે જ્ઞાનનાં વિરોધિ છે, માટે તેમનો સર્વથા ત્યાગ કરવો" હવે જેને જાણવાથી મનુષ્ય મોક્ષને પામે એવું જાણવા લાયક જે બ્રહ્મ, તે કહું છું; જે અનાદિ નિર્વિશેષ અને સદસતથી ભિન્ન કહેવાયછે. વળી તે સર્વ ઠેકાણેછે હાથ, પગ, નેત્ર, મસ્તક, મુખ તથા કાન જેનાં એવું અને સર્વ લોકમાં વ્યાપિ રહેલુંછે. વળી તે સર્વ ઇંદ્રિયો તથા તેના સર્વ વિષયોને પ્રકાશ કરનાર, સર્વ ઇંદ્રિય રહિત, સંગરહિત, સર્વને ધારણ કરનાર, સત્વાદિ ગુણ રહિત અને ગુણનું પાલકછે. વળી તે ચરાચર ભૂતની અંદર તથા બહાર રહેલું, સ્થાવર તથા જંગમ રૂપ રૂપાદિ રહિત પણાને લીધે નહીં જણાય એવું અવિદ્વાનોને દૂર તથા વિદ્વાનોને સમીપછે. વળી તે સ્થાવર તથા જંગમાત્મક ભૂતને વિશે કારણ રૂપે કરી અભિન્ન અને કાર્યરૂપે કરી જુદા જુદા પણે રહેલું, સ્થિતિ કાળમાં પ્રાણિમાત્રનું પોષણ કરનાર પ્રલય સમયે સર્વનો ગ્રાસ કરનાર અને સૃષ્ટિકાલે નાના પ્રકારના કાર્ય રૂપે ઉત્પન્ન થનારછે વળી તે ચંદ્ર તથા સૂર્યાદિનું પ્રકાશક અજ્ઞાનથી પર, કેવળ જ્ઞાનમાત્ર શરીરવાળું જાણવા લાયક અમા નિત્વાદિ જ્ઞાનના જે પૂર્વોક્ત સાધન તેથીજ જેની પ્રાપ્તિ થાય એવું અને સર્વના હૃદયને વિશે નિયંતા પણાંયે કરી રહેલુંછે. એપ્રમાણે મેં તુને ક્ષેત્ર જ્ઞાન તથા જ્ઞેય વસ્તુ સંક્ષેપથી કહ્યાં; જેને જાણીને મારો ભક્ત બ્રહ્મપણાને પામવા યોગ્ય થાય. હવે પ્રકૃતિ તથા પુરૂષ એ બેઉ અનાદિ છે એમ અને શબ્દાદિ વિકાર તથા બુદ્ધિ ઇંદ્રિયાદિ ગુણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલછે એમતું જાણ. "હવે પ્રકૃતિ તથા પુરૂષ એ બેઉ કયા દ્વારે કરી સંસારના કારણ થાયછે એમ તું કહીશ તો કહું છુ" કે—કાર્ય, શરીર, તથા તેને આરંભ કરનાર પંચ મહાભૂત તથા પાંચ વિષય "અને" તેર

ઇંદ્રિય તથા તદાશ્રિત સુખ, દુઃખ અને મોહાત્મક ગુણ" એમના કર્ત્તા પણાયે કરી સંસારનું કારણ પ્રકૃત થાયછે અને સુખ તથા દુઃખના ભોક્તાપણાને લીધે પુરૂષ સંસારનો હેતું થાયછે "શંકા—તથાપિ અવિકારી તથા જન્મ રહિત એવા પુરૂષને ભોક્તા પણું કેમ—એમ તું કહીશ તો કહુંછું" કે—પ્રકૃતિના કાર્ય ભૂત દેહને વિશે તાદાત્મ્ય પણાથી રહેલો પુરૂષ દેહે ઉત્પન્ન કરેલા સુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપ ગુણને પામેછે; માટે તેને દેવતા, પશુ તથા મનુષ્યાદિને વિશે જન્મ થવાનું કારણ શુભાશુભ કર્મ કરનારી ઇંદ્રિયોનો સંગછે હવે તે પુરૂષનો પ્રભાવ કહું" તે તું સાંભળ— પુરૂષ પ્રકૃતિનાં કાર્યભૂત દેહને વિશે રહેલોછે તોપણ તેથી જુદોછે; કારણ તેની પાસે રહી તેનો સાક્ષીછે, તેની સંનિધિ માત્રે કરી તેનો અનુંગ્રહ કરનારછે, તેનું ધારણ કરનાર તથા પાલન કરનારછે, બ્રહ્માદિનો પણ અધિપતિ અને અંતર્યામિછે એમ શ્રુતિયોયે કહેલછે. એપ્રમાણે પુરૂષને તથા પોતાના વિકાર સહિત પ્રકૃતિને જે પુરૂષ જાણે તે વિધિને ઉલ્લંઘન કરી વર્તે તોપણ ફરીથી જન્મને પામે નહીં "સંસારથી મુક્ત થાય" એપ્રમાણના આત્માને જાણવામાં અધિકારીના ભેદને લીધે ઉપાયના વિકલ્પ કહું "તે તું સાંભલ આત્માને કેટલાક પુરૂષો પોતાના દેહને વિશે બુદ્ધિયે કરી ધ્યાનદ્વારા, કેટલાક પ્રકૃતિ પુરૂષના વિલક્ષણપણાના વિચારરૂપ સાંખ્યદ્વારા કેટલાક અષ્ટાંગ યોગદ્વારા, અને કેટલાક કર્મદ્વારા જુવેછે" હવે અતિમંદ એવા અધિકારીને સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવાનો ઉપાય કહું તે તું સાંભળ—પૂર્વે કહેલા સાંખ્ય યોગાદિ માર્ગે કરી ઉપદ્રષ્ટત્વાદિ લક્ષણવાન આત્માને સાક્ષાત કરવાને નહીં જાણતા એવા તથા ઉપદેશને શ્રવણ કરવામાં તત્પર જે પુરૂષો આચાર્યાદિથી ઉપદેશ સંભલી ધ્યાન કરે છે, તે આસ્તે આસ્તે સંસારને તરેછે. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ અર્જુન, જે કંઇ સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિ ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થાયછે એમ તું જાણ. હવે સર્વ ભુતપ્રાણિને વિશે સમાનપણાયે કરીને રહેલા તથા તેના નાશ થવાથી નહીં નાશ થતા એવા પરમેશ્વરને

જે પુરૂષો જાણેછે, તેજ સારી રીતે જુવેછે. "બીજો નહીં. કારણ તે પુરૂષ સર્વત્ર સમાનપણાયે કરી રહેલા આત્માને સમાન રૂપે જુવેછે તેથી પોતાના આત્માને નાશ કરતો નથી; ને પરમ ગતિને પામેછે. "શંકા—શુભાશુભ કર્મ કરવાને લીધે આત્માનું વિષમપણું દેખાયછે, ત્યારે તેનામાં સમતા કેમ એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે સર્વ પ્રકારે કરી દેહ તથા ઇંદ્રિયાદિ રૂપે પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિયેજ સર્વ કર્મ કર્યાંછે એમ તથા આત્મા અકર્ત્તાછે એમ જે જુવેછે, તેજ સારી રીતે જુવેછે "શંકા—પ્રકૃતિનેજ કર્તૃત્વ અને આત્માને નહીં એમ કેમ એ રીતે તું કહીશ તો કહુંછું" કે—જ્યારે પુરૂષ સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિના જુદાપણાને પ્રલયને વિશે એકજ ઇશ્વર શક્તિરૂપ પ્રકૃતિને વિશે રહેલુંછે એમ સૃષ્ટિ સમયે તેનાથીજ તેમનો વિસ્તાર થાયછે એમ અને પ્રકૃતિજ સર્વરૂપછે એમ જાણી તેમાં અભેદ જોય, ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થાય. હે કુંતિપુત્ર, સંસારાવસ્થાને વિશે અવિનાશિ એવા પરમાત્મા શરીરને વિશે રહેલા હોયછે, તોપણ કંઇજ કર્તા નથી તથા કર્મ ફલે કરી લેપાતા નથી, કેમકે અનાદિ તથા નિર્ગુણછે. માટે જેમ આકાશ સૂક્ષ્મ તથા અસંગ પણાને લીધે પંકાદિને વિશે લેપાતું નથી, તેમ આત્મા ઉત્તમ તથા અધમ દેહને વિશે રહેલોછે પણ દેહ સંબંધી ગુણ દોષે કરી લેપાતો નથી. વળી હે ભારત, જેમ એક સૂર્ય સમગ્ર લોકને પ્રકાશ કરેછે, તેમ ક્ષેત્રી આત્મા સમગ્ર ક્ષેત્રરૂપ દેહને પ્રકાશ કરેછે. એપ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને અને આકાશાદિ ભૂતોનાં ઉપાદાન કારણરૂપ ત્રિગુણાત્મિક અવિદ્યાનો જ્ઞાને કરી નાશ થાયછે એમ જે જાણે તે પરમપદને પામે.

॥ क्षेत्रक्षत्रज्ञयोरेव मंतरंज्ञानचक्षुषा ॥

॥ भूतप्रकातिमोक्षंच येविदुर्यांतितेपरं ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगोनाम गुजरभाषायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७.—१३.

॥ श्लोक ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामि ज्ञानानांज्ञानमुत्तमं ॥
॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वे परांसिद्धिमितोगताः ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, તપ તથા કર્માદિ વિષયના જ્ઞાનોમાં જે ઉત્તમ જ્ઞાન. તે હું તુંને ફરીથી કહુંછું; જેને જાણીને મુનિયો આ સંસારથી મુકાઇ ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિને પામ્યાછે. એ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સમાનપણાને પામેલા પુરૂષો, બ્રહ્માદિ ઉત્પન્ન થાયછે તોપણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલય વખતે દુઃખનો અનુભવ કરતા નથી. હે ભારત, દેશ તથા કાળથી નાશ રહિત, આ જગતરૂપ પોતાના કાર્યની વૃદ્ધિની હેતુ અને પરમેશ્વર એવા મારૂં ગર્ભાધાન સ્થાનરૂપ પ્રકૃતિને વિશે, હું ગર્ભ મુકુંછું જગતના વિસ્તારના હેતુ ચિદા ભાસને તેને વિશે નાખુંછું" તેથી બ્રહ્માદિ સર્વ પ્રાણિની ઉત્પત્તિ થાયછે. હે કુંતિપુત્ર, મનુષ્યાદિ યોનિને વિશે સ્થાવર તથા જંગમાત્મિક જે મૂર્તિ ઉત્પન્ન થાયછે, તેમની પ્રકૃતિ માતારૂપછે અને તેમનો ગર્ભાધાનાદિ કરનાર હું પિતાછું. હવે હે ભારત, સત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયાછે; જે પ્રકૃતિ નાકાર્યરૂપ દેહને વિશે તાદાત્મ્યપણાયે કરી રહેલા વસ્તુતાયે કરી નિર્વિકાર ચિદંશને પોતાનાં કાર્યરૂપ સુખ, દુઃખ તથા મોહાદિને વિશે જોડે છે. તે આવી રીતે કે—હે નિષ્પાપ તે ત્રણ ગુણમાયલો સત્વગુણ નિર્મળ પણાને લીધે પ્રકાશક તથા શાંતછે, માટે પોતાનાં કાર્યરૂપ સુખ તથા જ્ઞાનના સંગે કરી જીવને બાંધેછે "હું સુખી તથા જ્ઞાની એમ માનનાર જે મન તેના અભિમાની ક્ષેત્રજ્ઞને તેને વિશે જોડેછે" ને હે કુંતિ પુત્ર, તૃષ્ણા તથા સંગની જેનાથી ઉત્પતિ છે એવા રજો ગુણને રંજનરૂપ છે એમ તું જાણજે, દેહીને દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ અર્થવાળાં કર્મને વિશે આસક્તિયે કરી સારી રીતે બંધન કરેછે. ને હે ભારત, સર્વ દેહીને ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર તમોગુણ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એમ તું જાણ; જે પ્રમાદ,

આલસ્ય તથા નિદ્રાયે કરી દેહીને બંધન કરેછે. વળી સત્વગુણ દેહીને સુખને વિશે, રજોગુણ કર્મને વિશે તથા તમોગુણ તેના જ્ઞાનને ઢાંકી લઇ પ્રમાદને વિશે જોડેછે. હે ભારત, જ્યારે રજોગુણ તથા તમોગુણને તિરસ્કાર કરી સત્વગુણ ઉત્પન્ન થાયછે ત્યારે પોતાના કાર્યરૂપ સુખ તથા જ્ઞાનાદિને વિશે દેહીને જોડેછે, સત્વગુણ તથા તમોગુણને તિરસ્કાર કરીને રજોગુણ ઉત્પન્ન થાયછે ત્યારે પોતાનાં કાર્યરૂપ તૃષ્ણા તથા કર્માદિને વિશે દેહીને જોડેછે અને સત્વગુણ તથા રજોગુણનો તિરસ્કાર કરીને તમોગુણ ઉત્પન્ન થાયછે ત્યારે પોતાના કાર્યરૂપ પ્રમાદ તથા આલસ્યાદિને વિશે દેહી જોડેછે. "હવે વૃદ્ધિ પામેલા સત્વાદિ ગુણનાં ચિન્હ કહુ" તે તું સાંભળ જ્યારે આત્માના ભોગસ્થાનરૂપ દેહમાં રહેલાં શ્રોત્રાદિ સર્વ દ્વારને વિશે શબ્દાદિ જ્ઞાનાત્મક પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યોછે એમ જાણવું. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ, જ્યારે લોભ, અગ્નિ હોત્રાદિ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ, ગૃહાદિના આરંભ, અમુક કર્યા પછી અમુક કરીશ; એમ સંકલ્પ તથા વિકલ્પ કરવા અને દેખેલી અનેક ચીજોને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યોછે એમ જાણવું. હે કુરૂકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન, જ્યારે વિવેકનો નાશ ઉદ્યમ રહિતપણું, ગાફલતા તથા મોહ થાય, ત્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યોછે એમ જાણવું "હવે મરણ સમયે વૃદ્ધિ પામેલા સત્વાદિ ગુણનાં ફળ કહું" તે તું સાંભળ—જો સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ને જીવ મરણ પામે, તો હિરણ્ય ગર્ભાદિની ઉપાસના કરનારાઓને જે લોક પ્રાપ્ત થાયછે, તે દુઃખ રહિત નિર્મળ લોકને પામેછે. જો રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ને જીવ મરણ પામે, તો શ્રોત તથા સ્માર્ત કર્મના અનુષ્ટાનવાળાં મનુષ્યોને વિશે ઉત્પન્ન થાય; ને જો તમોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ને મરણ પામે, તોપશ્વાદિની યોનીને વિશે ઉત્પન્ન થાય. સાત્વિક કર્મનું સત્વગુણ પ્રધાનવાળું તથા ઘણા પ્રકાશવાળું સુખરૂપ ફળછે રાજસ કર્મનું રજોગુણ પ્રધાનવાળું દુઃખરૂપ ફળછે અને તામસ કર્મનું તમોગુણ

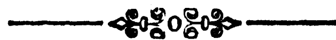
પ્રધાનવાળું અજ્ઞાનરૂપ ફળછે એમ કપિલાદિ કહેછે. વળી જીવને સત્વ-ગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે, રજોગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાયછે અને તમો-ગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે. વળી સત્વગુણ પ્રધાન-વાળા પુરૂષો ઉપરના લોકમાં જાયછે, રજોગુણ પ્રધાનવાળા પુરૂષો મનુષ્ય લોકમાં ઉત્પન્ન થાયછે અને હલકા એવા તમોગુણનાં કાર્ય પ્રમાદ તથા મોહાદિને વિશે રહેલા તામસી પુરૂષો નરકને વિશે ઉત્પન્ન થાયછે "એપ્ર-માણે પ્રકૃતિ જન્યગુણના સંગે કરી થયેલો પ્રપંચ સહિત સંસાર કહ્યો હવે તેના વિવેકથી થતો મોક્ષ કહું" તે તું સાંભળ—જ્યારે વિવેકયુક્ત થયેલો જીવ બુધ્યાદિ આકારરૂપે પરિણામ પામેલા ગુણથી કર્તા જુદો છે એમ જુવે "ગુણજ કર્મ કરેછે એમ જુવે" અને ગુણથી જુદા એવા તેના સાક્ષી આત્માને જાણે, ત્યારે બ્રહ્મતાને પામે. ત્યારપછી જીવ દેહા-કારરૂપે પરિણામ પામનાર તે ત્રણને અતિ ક્રમણ કરી અને તત્કૃત જન્મ, મરણ તથા જરાવસ્થાનાં દુઃખથી મુકાઇને, બ્રહ્માનંદને પામે અર્જુન પુ-છેછે—હે સમર્થ, ત્રણ ગુણને અતિ ક્રમણ કરેલા દેહીનાં લક્ષણ તથા આચાર કેહેવો હોયછે. ને કયા સાધનથી એ ત્રણગુણને અતિ ક્રમણ કરે તે તમે મુને કહો. શ્રીભગવાન કહેછે—હે પાંડવ, દેહીસત્વ, રજ તથા ત-મોગુણનાં કાર્ય પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા મોહ પોતાની મેલે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે દુઃખ બુદ્ધિથી તેનો દ્વેષ કરે નહીં અને સમાધિ અવસ્થામાં તેમનો નાશ થયા કેડે પાછી સુખ બુદ્ધિથી તેમની ઇચ્છા કરે નહીં. વળી સાક્ષીપણાયે કરી રહેલો દેહીગુણ કાર્ય સુખ તથા દુઃખાદિયે કરી પોતાના સ્વરૂપથી ચલાયમાન થાય નહીં અને ગુણજ પોતાના કાર્યમાં વર્તેછે તેની સાથે મુને કંઇપણ સંબંધ નથી એમ વિવેકજ્ઞાને કરી તુષ્ણિ ભાવને પામી રહે પણ લગાર ચલાયમાન થાય નહીં. વળી સુખ તથા દુઃખ સમાનવાળો, સ્વ-સ્વરૂપને વિશેજ રહેલો, ઢેફું, પત્થર તથા સુવર્ણને વિશે સમાન ભાવવાળો, પ્રિય તથા અપ્રિય જેને સમાન હોયછે એવો, બુદ્ધિમાન, સમાન પોતાની

નિંદા તથા સ્તુતિવાળો, માન તથા અપમાનને વિશે સમાન, મિત્ર તથા શત્રુના પક્ષને વિશે સમાન અને સર્વ આરંભનો ત્યાગ કરનાર દેહી ગુણાતીત કહેવાયછે. ને જે દેહી એકાગ્ર એવા ભક્તિયોગે કરીને પરમેશ્વર નારાયણ એવા મુને સેવે, તે એ ત્રણને અતિક્રમણ કરી બ્રહ્મપણાને પામવા યોગ્ય થાય બ્રહ્મ, અવિનાશિ એવા મોક્ષ, શાશ્વત એવા ધર્મ તથા અખંડિત સુખની પ્રતિમાં હુંજછે.

॥ ब्रह्मणोहिप्रतिष्टाह ममृतस्याव्ययस्यच ॥

॥ शाश्वतस्यचधर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्यच ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगोनाम गुर्जरभाषायां अष्टात्रिंशोध्यायः ३८.–१४.

॥ श्लोक. ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाख मश्वत्थंप्राहुरव्ययं ॥
॥ छंदांसियस्यपर्णानि यस्तंवेदसवेदावित् ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં મુને જે પુરૂષ એકાગ્ર ભક્તિયે કરી સેવે ઇત્યાદિ વાક્યે કરી પરમેશ્વરને એકાંત ભક્તિયે કરી ભજનારને તેની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાને કરી બ્રહ્મભાવ થાયછે એમ કહ્યું; પણ અવૈરાગ્યવાનને એકાંત ભક્તિ તથા જ્ઞાન થાય નહીં, માટે વૈરાગ્ય પૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ અઢી શ્લોકે કરી સંસારનાં સ્વરૂપને વૃક્ષનારૂપ કાલંકારે કરી વર્ણન કરતાં "શ્રીભગવાન કહેછે—પુરૂષોત્તમરૂપ મૂળવાળો કાર્યના ઉપાધિરૂપ હિરણ્ય ગર્ભાદિ શાખાવાળો તથા વેદરૂપ પાંદડાંવાળો આ સંસારરૂપ અશ્વત્થ નામનો વૃક્ષછે, તેને મિથ્યારૂપે જે મનુષ્ય જાણે, તેજ વેદ જાણનાર." તેણેજ જાણવાનું જાણ્યું ઇત્યાદિ

ગુણે કરી વૃદ્ધિ પામેલી તથા વિષયરૂપ સૂક્ષ્મ પલ્લવવાલી તે વૃક્ષની શાખાઓ, મનુષ્ય, પશુ, સ્થાવર તથા નરક પર્યંત નીચે અને ગંધર્વ તથા યક્ષાદિ હિરણ્યગર્ભ પર્યંત ઉપર વિસ્તાર પામીછે; ને તે વૃક્ષના નીચા એવા આ મનુષ્ય લોકમાં કર્મરૂપ અનુબંધવાળા તથા નિત્ય વ્યવહારવાળાં તે તે ભોગની વાસનારૂપ અવાંતર મૂળછે. આ સંસારમાં રહેલા પ્રાણિને એ સંસાર વૃક્ષનાં સ્વરૂપ, અંત, આદિ તથા સ્થિતિ જાણવામાં આવતાં નથી; માટે દૃઢ મુલવાળા તે સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષને દૃઢ એવા અસંગરૂપ શસ્ત્રે કરી છેદ કરીને, તેનાં મૂળ, ભૂત વસ્તુ વૈષ્ણવ પદને ખોલવું; જેને વિશે ગયેલા પાછા આ સંસારમાં આવતા નથી. માટે જેનાથી અનાદિએ વિસંસારની પ્રવૃત્તિ વિસ્તાર પામીછે, તેજઆદિ પુરૂષની હું શરણ આવ્યો છું એમ મનુષ્યે પોતાના મનમાં ભાવ રાખવો. "વળી તે પદને પામવાનાં બીજાં સાધનછે તે કહુ" તે તું સાંભળ—માન તથા મોહ વગરના પુત્રાદિના સંગરૂપ દોષને જીતેલા, આત્મ જ્ઞાનને વિશે નિષ્ટાવાળા, નિવૃત્ત પામેલી કામનાવાળા અને સુખ તથા દુઃખરૂપ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વથી મુક્ત થયેલા પુરૂષો, અાવિદ્યા રહિત થઇને અવિનાશિ એવા તે વૈષ્ણવ પદને પામેછે. જે પદને પામીને યોગી પુરૂષો પાછા તેથી નિવૃત્તિ પામતા નથી, તે ઉત્કૃષ્ટ એવાં મારાં સ્વરૂપને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ પણ પ્રકાશ કરી શકતા નથી. "શંકા—જોકે તમારા સ્વરૂપને પામેલા પુરૂષો પાછા સંસારમાં આવતા નથી, ત્યારે તો સુશુપ્તિ તથા પ્રલયકાળને વિશે સર્વને તમારી પ્રાપ્તિ છેજ; ત્યારે પાછો સંસારી કોણ થાય એમ તું કહીશ તો કહુ છુ" કે—અવિદ્યાયે કરી જીવરૂપ થયેલો સનાતન એવો મારો અંશ, પ્રકૃતિને વિશે લીન થયેલી મન સહિત ઇંદ્રિયોને જીવ લોકમાં ભોગને માટે આકર્ષણ કરેછે" અવિદ્યાયે વિટાયલા જીવનો ઇંદ્રિયો સહિત પ્રકૃતિયુક્ત એવા મારે વિશે લયછે, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપને વિશે લય નથી, તેથી તે ભોગ વાસ્તે ઇંદ્રિયોનું આકર્ષણ કરેછે; ને જ્ઞાનિને શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેથી

તેને પાછી આવૃત્તિ થતી નથી" "શંકા—જીવ ઇંદ્રિયોને આકર્ષણ કરી શું કરેછે એમતું કહીશ તો કહું છું" કે—દેહાદિનો સ્વામી જીવ, જ્યારે જે શરીરનો ત્યાગ કરી જે બીજા શરીર પ્રત્યે જાયછે, ત્યારે જેમ વાયુ ગંધના સ્થાનરૂપ પુષ્પમાંથી સૂક્ષ્મ ગંધને ગ્રહણ કરી જાયછે, તેમ તેમાંથી સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયોને ગ્રહણ કરી તે પ્રત્યે જાયછે." જીવતે ઇંદ્રિયોને ગ્રહણ કરી જે વાસ્તે બીજા શરીરને વિશે જાયછે, તે કહું" તે તું સાંભળ—આ જીવ શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ત્વચા, જીભ, ઘ્રાણ તથા મન એ છ ઇંદ્રિયોનો આશ્રય કરીને, વિષયોને ભોગવેછે. "શંકા—કાર્ય તથા કારણના સંઘાતથી જુદાપણાયે કરી રહેલા આત્માને જીવને સર્વ કેમ જોતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું" કે—એક દેહમાંથી બીજા દેહને વિશે જતાં, વેતજ દેહને વિશે રહેલા, ઇંદ્રિયોના ભોગે કરી ભોગવનાર તથા ઇંદ્રિયાદિ યુક્ત જીવને મૂઢ પુરૂષો જોતા નથી; પણ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા વિવેકી પુરૂષો જુવે છે. "તેમાંપણ દુર્જ્ઞેય એવા તેને કેટલાક જુવેછે તથા કેટલાક નથી પણ જોતા તે કહું" તે તું સાંભળ—ધ્યાનાદિ સાધને કરી યત્ન કરનાર કેટલાક યોગિયો, દેહને વિશે રહેલા એ આત્માને જુવેછે; ને કેટલાક શાસ્ત્રના અભ્યાસાદિ સાધને કરી યત્ન કરેછે, તોપણ શુદ્ધ ચિત્ત વગરના હોવાથી મંદ બુદ્ધિવાળા જોતા નથી. વળી સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ આખા જગતને પ્રકાશ કરેછે તથા ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ રહ્યુંછે, તે સર્વ તેજ મારૂંજછે એમ તું જાણ હું પૃથ્વી વિશે પ્રવેશ કરીને મારા બળે કરી સર્વે ભૂત પ્રાણિને ધારણ કરૂં છું તથા રસાત્મક ચંદ્રરૂપ થઇને સર્વ વ્રીહ્યાદિ ઓષધિયોનું પોષણ કરૂં છું. વળી હું જઠરાગ્નિરૂપ થઇ, પ્રાણિયોના દેહમાં રહી અને પ્રાણ તથા અપાનયુકત થઇ ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય તથા ચોશ્યરૂપ ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવુંછું. વળી હું સર્વ પ્રાણિના હૃદયને વિશે અંતર્યામિરૂપે રહ્યોછું, માટે પ્રાણિમાત્રને સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન અને એ બેઉનું ટળી જવું એ મારાથીજ થાયછે; સર્વ વેદ કરી જાણવા

નાયક, જ્ઞાન આપનાર ગુરૂ તથા વેદાર્થને જાણનાર પણછું. હવે આ લોકમાં ક્ષર તથા અક્ષર એ બે પુરૂષ પ્રસિદ્ધછે, તેમાં બ્રહ્માદિ સ્થાવરાંત સર્વ ભૂતપ્રાણિનાં શરીર ક્ષર પુરૂષ અને દેહના નાશે કરીને અવિકારપણાને લીધે જેનો નાશ થતો નથી એવો કૂટસ્થ ચેતનરૂપ ભોકતા અક્ષર પુરૂષ છે એમ વિવેકી પુરૂષો કહેછે. ને જે અવિનાશિ ઇશ્વર ત્રણ લોકમાં રહીને તેનું પાલન કરેછે તથા શ્રુતિયો જેને પરમાત્મા કહેછે, તે ક્ષર તથા અક્ષર એ બેઉ પુરૂષથી જુદો ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય છે. જેથી હું નિત્ય મુકતપણાને લીધે જડ વર્ગનું અતિક્રમણ કરી રહ્યોછું તથા નિયંતાપણાને લીધે ચેતન વર્ગથી પણ ઉત્તમછું; માટે લોકમા તથા વેદમાં પુરૂષોત્તમ નામે વિખ્યાતછું માટે હે ભારત, નિશ્ચય મતિવાળો જે પુરૂષ એપ્રમાણના પુરૂષોત્તમ એવા મુને જાણે, તે સર્વ ભાવે કરી મારૂંજ ભજન કરેછે, તેથી સર્વ જ્ઞાતાયછે. હે નિષ્પાપ ભારત, મેં તુને અતિ રહસ્ય એવું આશાસ્ત્ર આવી રીતે કહ્યું, જેને જાણવાથી પુરૂષ સારી રીતે જ્ઞાની તથા કૃતકૃત્ય થાય.

॥ इतिगुह्यतमंशास्त्र मिदमुक्तंमयानघ ॥
॥ एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्या त्कृतकृत्यश्चभारत ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वाणि भगवद्गीतापर्वाणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगोनाम गुर्जरभाषायां ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९.—१५.

॥ श्लोक. ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अभयंसत्वसंशुद्धि र्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
॥ दानंदमश्चयज्ञश्च स्वाध्यायस्तपआर्जवं ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે ભારત અર્જુન, અભય, ચિત્ત, શુદ્ધિ, આ-

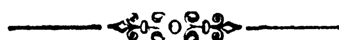
ધ્યાનના ઉપાયને વિશે નિષ્ઠા, પોતાને ભોજન કરવાના પદાર્થ અન્નાદિનો ઘટતી રીતે વિભાગ, બાહ્યેંદ્રિય નિગ્રહ, શ્રૌત તથા સ્માર્તરૂપ યજ્ઞ, વેદાધ્યયન, શારી રાદિતપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ઉદારતા, શાંતિ, પારકા દોષનો પ્રકાશ ન કરવો, દુઃખયુક્ત ભૂતપ્રાણિને વિશે દયા, વિષયના સાન્નિધ્યપણાથી પણ ઇંદ્રિયોને ન વિકાર થવો, કોમલપણું લજ્જા પ્રયોજન વગરવાણી, હાથ તથા પગ આદિ ઇંદ્રિયોને તેના વ્યાપારમાં નહીં પ્રવર્ત કરવાં, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, મૃત્તિકા તથા જલાદિથી બાહ્ય અને મન તથા બુદ્ધિના નિર્મળપણારૂપ આભ્યંતર શૌચ, અદ્રોહ અને અત્યંત માન રહિતપણું, એ અભયાદિ છવીશ પ્રકારની દૈવિ સંપત્તિ ભાવિ કલ્યાણવાળા પુરૂષને પ્રાપ્ત થાયછે. ને હે પાર્થ, દંભ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ,, કઠોરપણું તથા અવિવેક એ આસુરી સંપત્તિ ભાવિ અકલ્યાણવાળા પુરૂષને પ્રાપ્ત થાયછે. હે પાંડવ, દૈવિ સંપત્તિ મોક્ષ આપનાર તથા અસુરી સંપત્તિ બંધન કરનારછે એમ માન્યછે, પણ તું કંઇપણ શોચ કર નહીં; કેમકે દૈવિ સંપત્તિવાળોછો. હે પાર્થ, આ લોકને વિશે દૈવ તથા આસુર એ બે પ્રકારનાં પ્રાણિની સૃષ્ટિછે, જેમાં દવી સૃષ્ટિ મેં તુને વિસ્તારથી કહી, ને હવે અસુરી સૃષ્ટિ વિસ્તારથી કહું તે તું મારાથી સાંભળ—આસુર સ્વભાવવાળા જનો ધર્મ વિશે પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મ વિશે નિવૃત્તિને જાણતા નથી, તેથી તેમને વિશે પવિત્રતા, આચાર તથા સત્યતા હોતાં નથી. ને તેઓ વેદ તથા પુરાણાદિના પ્રમાણ વગરનું ધર્મ તથા અધર્મરૂપ વ્યવસ્થા હેતુ વગરનું જેના કર્તા તથા વ્યવસ્થા કરનાર ઇશ્વર નથી એવું "સ્વાભાવિક" સ્ત્રી તથા પુરૂષના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું, બીજા કારણ વગરનું અને કેવળ સ્ત્રી તથા પુરૂષનો કામજ જેની ઉત્પત્તિનો હેતુછે એવું આ જગતછે એમ કહેછે. વાસ્તે એપ્રમાણે લોકાયતિકની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરવાથી મલિન ચિત્તવાળા, દૃષ્ટિ ગોચરનેજ સત્ય માનનારા તથા ઉગ્ર કર્મવાળા પુરૂષો, વૈરીરૂપ થઇ જગતના ક્ષય સારૂ ઉત્પન્ન થાયછે. વળી દુઃખે

કરી પણ પૂર્ણ ન થનાર એવા કામનો આશ્રય કરવાથી દંભ, માન તથા મદયુક્ત થઇને અપવિત્ર વ્રતવાલા તેઓ, મોહથી વશિકર્ણાદિ દુષ્ટ આગ્રહનો સ્વીકાર કરીને, જગતના ક્ષય વાસ્તે પ્રવર્તેછે. વળી મરણને વિશેજ જેનો અંત આવેછે એવી ઘણી ચિંતાનો આશ્રય કરેલા, કામનો વિભ્રામ કરવો એજ પરમ પુરૂષાર્થછે. ને એ વીના બીજું કંઇજ નથી એવા નિશ્ચયવાળા, આશારૂપ સેંકડો પાશે બંધાએલા અને કામ તથા ક્રોધને પરાયણ તેઓ, કામના ભોગને માટે અન્યાયે કરી અર્થના સમૂહને મેલવવા ઇચ્છેછે. વળી મુને આજ અમુક વસ્તુ મળી, હું મનને પ્રિય એવી અમુક વસ્તુ મેળવીશ, મારે આ વસ્તુછે, આધન ફરીથી પ્રાપ્ત થશે, મેં આ શત્રુનો નાશ કર્યો, બીજા શત્રુઓનો નાશ કરીશ, સમર્થ, ભોગી, સિદ્ધ, બળવાન, સુખી, ધનાદિ સંપન્ન તથા કુલીનછું, માટે મારા સરખો બીજો કોણછે, યજન કરીશ, વખાણ કરનારાઓને આપીશ તથા હર્ષ પામીશ એરીતે અજ્ઞાને કરી મોહ પામેલા, અનેક પ્રકારના મનોરથને વિશે પ્રવર્ત થયેલા ચિત્તે કરી વિભ્રાંત થયેલા, જેમ મત્સ્ય સૂત્રરૂપ જાલે કરી બંધાય તેમ મોહરૂપ જાલે કરી બંધાયલા અને અનેક પ્રકારના કામભોગને વિશે આસક્ત થયેલા તેઓ, અપવિત્ર એવા નરકને વિશે પડેછે. વળી તેઓ અમે મોહોટા છિયે એમ પોતેજ પોતાને માનુવાથી નમ્રતા રહિત અને ધનને લીધે થયેલા માન તથા મદયુક્ત થઇને, દંભે કરી અવિધિપૂર્વક નામ માત્ર યજ્ઞ કરી યજન કરેછે. વળી અહંકાર, બલ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરેલા અને સન્માર્ગને વિશે વર્તનારના ગુણમાં દોષનો આરોપ કરનાર તેઓ, પોતાના તથા પારકા દેહને વિશે ચિંદશે કરી રહેલા મારો દ્વેષ કરતાં યજન કરેછે. એપ્રમાણે મારો દ્વેષ કરનાર તથા ક્રૂર બુદ્ધિવાળા અધમ તે પુરૂષોને, હું જન્મ તથા મૃત્યુરૂપ માર્ગવાલી અતિ ક્રૂર એવી વ્યાઘ્રાદિ યોનીને વિશે સદૈવ નાંખુંછું. હે કુંતિપુત્ર જન્મોજન્મ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તે મૂઢ પુરૂષો, મુને પામ્યા વ-

મરજ અધમગતિને પામેછે. "કેટલા આસુર દોષોમાંપણ સમગ્ર દોષના મૂળ ભૂત ત્રણ દોષછે, તેમનો જરૂરજ ત્યાગ કરવો એમ કહું" તે તું સાંભળ—આત્માને નીચ યોનિની પ્રાપ્તિ કરનાર અને નરકના દ્વારરૂપ કામ ક્રોધ તથા લોભછે; માટે એ ત્રણેનો જરૂર ત્યાગ કરવો. હે કુંતિપુત્ર નરકનાં દ્વારરૂપ એ ત્રણથી મુક્ત થઇને પોતાના કલ્યાણરૂપ તપ તથા યોગાદિ કર્મનું આચરણ કરનાર પુરૂષ તે સાધને કરી મોક્ષને પામેછે ને જે પુરૂષ વેદ વિહિત ધર્મનો ત્યાગ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તેછે, તે તત્વજ્ઞાન શાંતિ તથા મુક્તિને પામતો નથી. વાસ્તે તુને કાર્ય તથા અકાર્યની વ્યવસ્થાને વિશે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણાદિ પ્રમાણછે, માટે તું શાસ્ત્ર વિધિયે કહેલાં કર્મને જાણીને, તે કરવા યોગ્યછે.

॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंते कार्याकार्यव्यवस्थित्तौ ॥
॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि देवासुरसंपाद्विभागयोगोनाम गुर्जरभाषायां चत्वारिंशोऽध्याय: ४०.–१६.

॥ श्लोक. ॥

अर्जुनउवाच ॥ येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंतेश्रद्धयान्विता: ॥
॥ तेषानिष्टातुकाष्ण सत्वमाहोरजस्तम: ॥

અર્જુન પુછેછે—હે શ્રીકૃષ્ણ, જે પુરૂષ શાસ્ત્રની વિધિને છોડી દઇ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇને યજન કરેછે, તેની તે રીતની દેવ પુજાદિને વિશે પ્રવૃત્તિ સત્વગુણ મિશ્ર, રજોગુણ મિશ્રકેતમો ગુણમિશ્રછે? શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, લોકાચાર માત્રે કરી પ્રવર્તનાર દેહધારી મનુષ્યોને પૂર્વ કર્મનાં સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી એપ્રમાણે

ત્રણ પ્રકારની થાયછે; જે કહું તે તું સાંભળ—હે ભારત, વિવેકી તથા અવિવેકી સર્વ પુરૂષને શ્રદ્ધા સાત્વિકીજ થાયછે, પણ આ પુરૂષ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાયે કરી વિકાર પામેછે; તેથી જે જે શ્રદ્ધાયુક્ત, તે તેજ "સાત્વિક શ્રદ્ધાવાળો સાત્વિક, રાજસ શ્રદ્ધાવાળો રાજસ તથા તામસ શ્રદ્ધાવાળો તામસ" સાત્વિક પુરૂષો સાત્વિક પ્રકૃતિવાળા દેવતાઓનું, રાજસ પુરૂષો રજોગુણ યુક્ત પ્રકૃતિવાળા યક્ષ તથા રાક્ષસોનું અને બીજા તામસ પુરૂષો તમોગુણ યુક્ત પ્રકૃતિવાળા પ્રેત તથા ભૂત ગણોનું યજન કરેછે. જે દંભ, અહંકાર, કામ, પ્રીતિ તથા આ ગ્રહયુક્ત પુરૂષો શરીરમાં રહેલા ઇંદ્રિય સમૂહને ઉપવાસાદિયે કરી દુર્બલ કરતાં તથા તેમ ન કરવારૂપ મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અંતર્યામિ એવા મુનેપણ દુર્બળ કરતાં વેદ તથા શાસ્ત્રમાં નહીં કહેલું ઘોર તપ કરેછે, તેમને તું અતિ ક્રૂર નિશ્ચયવાળા જાણ. હવે સર્વ પુરૂષને આહાર "અન્નાદિ" ત્રણ પ્રકારના પ્રિય થાયછે અને યજ્ઞ, તપ તથા દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં થાયછે; તેમનો ભેદ કહું તે તું સાંભળ—આયુષ, ઉત્સાહ, શક્તિ, આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિને વધારનારા, રસવાન, સ્નિગ્ધ, દેહમાં રસરૂપ અંશે કરી ઘણો કાળ રહેનાર અને જોવા માત્રમાં હૃદયને વિશે પ્રિય લાગે એવા ભક્ષ્ય તથા ભોજ્યાદિ આહાર સાત્વિક પુરૂષોને પ્રિય હોયછે. અતિકડુ, ખાટા, ખારા, ઉષ્ણ તીખા, રૂખા તથા દાહ કરનાર અને દુઃખ, શોક તથા રોગ પ્રાપ્ત કરનાર એવા આહાર રાજસ પુરૂષોને પ્રિય હોયછે. ઠંડુ થયેલું, રસ વગરનું, દુર્ગંધવાલું આગલે દિવસે રાંધેલું, ઉચ્છિષ્ટ તથા યજ્ઞમાં ઉપયોગ ન આવે અથવા નહીં ભક્ષણ કરવા લાયક અન્ન તામસ પુરૂષોને પ્રિય હોય છે. હવે ફળની આકાંક્ષા વગરના પુરૂષો મારે યજ્ઞનુંજ અનુષ્ટાન કરવું છે, પણ બીજું ફળ સાધવું નથી એવી રીતે પોતાના મનને એકાગ્ર કરીને, વેદમાં અવશ્યપણાયે કરી કહેલા જે યજ્ઞ વિધિયુક્ત કરેછે, તે યજ્ઞ સાત્વિક કહેવાયછે. જે હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ, પુરૂષ ફળના ઉદ્દેશે કરી પો-

તાની બડાઇ વાસ્તે જે યજ્ઞ કરેછે, તે યજ્ઞ રાજસ કહેવાયછે. ને શાસ્ત્ર વિધિ રહિત, અન્નના દાન વગરનો મંત્ર રહિત અને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દક્ષિણા તથા શ્રદ્ધા વગરનો જે યજ્ઞ તે તામસ યજ્ઞ કહેવાયછે. હવે દેવતા, બ્રાહ્મણ તથા માતા, પિતા તથા આચાર્યાદિનું પુજન, પવિત્રપણું, કુટિલતા રહિતપણું, બ્રહ્મચર્ય અને કોઇની હિંસા ન કરવી એ શરીરનું તપ કહેવાયછે. કોઇને ઉદ્વેગ ન કરે એવું, સત્ય પ્રિય તથા હિતરૂપ જે વાક્ય, તે અને વેદનો અભ્યાસ એ વાણીનું તપ કેહેવાયછે. મનને વિશે રાગ તથા દ્વેષાદિ રહિતપણું પારકું હિત ઇચ્છવાપણું, વાણીને નિયમમાં રાખવાપણું અને વ્યવહારને વિશે માયા રહિતપણું એ મનનું તપ કહેવાય છે. હવે ફળની આકાંક્ષા વગરના એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરૂષોયે પરમશ્રદ્ધાયે કરી આચરણ કરેલું એ કાયિક, વાચિક તથા માનસિક ત્રણ પ્રકારનું તપ સાત્વિક કહેવાયછે. આ લોકમાં સત્કાર, માન તથા પૂજા થાય તે સારૂ દંભે કરી જે તપ થાય તે ક્ષણિક તથા ચલાયમાન તપ રાજસ કહેવાયછે. ને અવિવેક કૃત દુરાગ્રહપણાથી શરીરને પીડિત કરીને અથવા શત્રુઆદિને નાશ કરવાની ઇચ્છાથી જે તપ થાય, તેને વિવેકીયોયે તામસ તપ કહ્યુંછે. હવે પાછો પ્રતિ ઉપકાર ન કરી શકે એવાને, તીર્થને વિશે, ગ્રહણાદિ કાળને વિશે અને વેદ તથા શાસ્ત્ર સંપન્ન પાત્રને આપવુંજ જોઇએ એમ નિશ્ચય પૂર્વક જે દાન અપાય, તે સાત્વિક કહેવાયછે. આ મારો કોઇકાળે પણ બદલો વાળો આપશે એમ માની અથવા સ્વર્ગાદિ ફળનો ઉદ્દેશ કરી ચિત્તમાં ક્લેશ પૂર્વક જે દાન અપાય તે રાજસ કહેવાયછે. ને દેશ, કાળ તથા પાત્રરૂપ સંપત્તિ છતાં પણ અપવિત્ર દેશ તથા કાલને વિશે અપાત્રને સત્કાર રહિત તથા તિરસ્કાર યુક્ત જે દાન અપાય, તે તામસ કેહેવાયછે. હવે શિષ્ટ પુરૂષોયે બ્રહ્મનાં ઓં, તત્ અને સત્ એરીતે ત્રણ નામનો એક પાઠ કર્યોછે, જે ત્રણ નામના ઉચ્ચારણના સામર્થ્યે કરી બ્રહ્માયે બ્રાહ્મણ વેદ તથા યજ્ઞોને પ્રકાશ કર્યાછે. "ઉત્પન્ન કર્યાછે" માટે બ્રહ્મવાદિયોની વેદમાં રહેલી યજ્ઞ, દાન તથા તપશ્ચર્યારૂપ ક્રિયા, સદૈવ ઓં-

કારનો ઉચ્ચાર કરીનેજ પ્રવર્તેછે. ને મુમુક્ષુ પુરૂષો યજ્ઞ, તપ, ક્રિયા તથા વિવિધ પ્રકારની દાનક્રિયા, તે બ્રહ્મરૂપછે એમ માની તેમના ફળની આશા છોડી દઇને કરેછે. ને હે પાર્થ, અસ્તિત્વને વિશે, સમીચીનપણાને વિશે, પ્રશસ્ત વિવાહાદિ કર્મ વિશે, યજ્ઞ, તપ તથા દાનને વિશે અને ઇશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મને વિશે સત્ "સારાછે" એમ ઉચ્ચાર થાયછે. એપ્રમાણે બ્રહ્મનાં ત્રણેનામ શ્રેષ્ટ હોવાને લીધે, યજ્ઞાદિ કર્મ વિશે કંઇપણ ન્યૂનતા હોય તો, તેના ઉચ્ચારે કરી પૂર્ણ થાયછે. માટે સત્કર્મને વિશે તેમનો ઉચ્ચાર કરવો" હવે મનુષ્યોયે શ્રદ્ધાયુક્ત થઇ કર્મ કરવાં એમ બતાવતાં અશ્રદ્ધાયે કરેલાં કર્મ અસત્છે એમ કહુ" તે તું સાંભળ—હે પાર્થ, શ્રદ્ધા વગર જે કંઇ હોમ્યું, દાન આપ્યું તથા તપ કર્યું, તે સર્વ અસત્છે; જેમનું ફલ આ લોકમાં તથા મૃત્યુ પામ્યા પછી પરલોકમાં પણ થતું નથી.

॥ अश्रद्धयाहुतंदत्तं तपस्तप्तंकृतंचयत् ॥

॥ असदित्युच्यतेपार्थ नचतत्प्रेत्यनोइह ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सू० श्रद्धात्रयविभाग योगोनाम गुर्नरभाषायां एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१.—१७.

॥ श्लोक ॥

अर्जुनउवाच ॥ संन्यासस्यमहाबाहो तत्वमिच्छामिवेदितुं ॥

॥ त्यागस्यचहृषकिेश पृथक्केशिनिषूदन ॥

અર્જુન કહેછે—હે મહાબાહો, હે હૃષીકેશ, હે કેશિ દૈત્યને નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ, સંન્યાસ તથા ત્યાગનાં તત્વને વિવેકે કરી હું જાણવા ઇચ્છુંછું. શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, કદિ પુરૂષો કામ્ય કર્મના ત્યાગને સંન્યાસ એમ જાણેછે. ને વિચક્ષણ પુરૂષો સર્વ કર્મના ફળના ત્યાગને ત્યાગ એમ કહેછે. તેમાં કેટલાક બુદ્ધિમાન સાંખ્ય પુરૂષ હિંસાદિ બંધન કરનાર દોષ હોવાથી સર્વ કર્મ ત્યાગ કરવું એમ કહેછે, ને બીજા મીમાંસક

પુરૂષો યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ કર્મ ત્યાગ કરવું નહીં એમ કહેછે. પણ હે ભારતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, તે બે મતમાં જે મારો નિશ્ચયછે, તે કહું તે તું સાંભળ—હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ, તત્વવેત્તા પુરૂષોયે તામસાદિ ભેદે કરી ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યોછે પણ યજ્ઞ, તથા તપરૂપ કર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં, તેમનું તો આચરણજ કરવું; કેમકે તેઓ વિવેકી પુરૂષોનાં ચિત્તને શુદ્ધ કરનારછે. "શંકા કેવી રીતે કર્માચરણ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું કે—હે પાર્થ, કર્તાપણારૂપ અભિમાન તથા ફળની આશાનો ત્યાગ કરીને, યજ્ઞાદિ કર્મ ઇશ્વરના આરાધન માટે કરવાં એજ મારો નિશ્ચયાત્મિક ઉત્તમ મતછે. અવશ્ય અનુષ્ટાન કરવા યોગ્ય નિત્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે તે ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા મોક્ષનો હેતુછે; તથાપિ મોહથી તેનો ત્યાગ થાય, તે તામસ ત્યાગછે એમ બુદ્ધિમાનોયે કહેલછે. આ દુઃખરૂપછે એમ જાણીને શરીરને ક્લેશ થશે એવા ભયથી જે નિત્ય કર્મનો ત્યાગ થાય, તે રાજસ ત્યાગ કહેવાય; પણ તેથી ત્યાગનાં ફળ જ્ઞાન નિષ્ટાની પ્રાપ્તિ થાય નહીં. ને હે અર્જુન, શાસ્ત્રમાં અવશ્ય કર્તવ્યતાયે કરી કહેલું જે કર્મ જરૂર કરવા લાયકજછે એવી બુદ્ધિથી, કર્ત્તાપણાના અભિનિવેશ તથા ફળની આશાનો ત્યાગ કરીને કરાય, તે સાત્વિક ત્યાગ છે એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોયે માન્યોછે. "હવે તે સાત્વિક ત્યાગ વિશે નિષ્ટાવાનનાં લક્ષણ કહું" તે તું સાંભળ—સ્થિર બુદ્ધિમાન તથા ટળી ગયેલા સંશયવાન સાત્વિક ત્યાગી, દુઃખ આપનાર કર્મનો ત્યાગ કરતા નથી, તેમ સુખ આપનાર કર્મને વિશે આસક્ત થતા નથી. "શંકા—એ રીતના કર્મફળનો ત્યાગ કરતાં સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો એ સારૂં; કેમકે તેમ કરવાથી કર્મના વિક્ષેપના અભાવને લીધે જ્ઞાન નિષ્ટારૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય એમ તું કહીશતો કહું છું" કે—દેહાભિમાની પુરૂષે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકાય તેમ નથી, માટે જે પુરૂષ કર્મફળનો ત્યાગ કરી કર્મ કરેછે, તેજ મુખ્ય ત્યાગી કહેવાયછે. "એ રીતના કર્મ ફળના ત્યાગનું ફળ કહું" તે તું સાંભળ—સકામ કર્મ કરનાર પુરૂષોને મૃત્યુ પામ્યા પછી નારકિપણું

દેવપણું તથા મનુષ્યપણું એરીતે પાપ, પુણ્ય તથા ઉભયમિશ્ર કર્મનાં ફળ પ્રાપ્ત થાયછે; પણ કર્મફળ ત્યાગિને ક્યારેપણ તેમ થતું નથી. "શંકા–કર્મ કરનારને કર્મનું ફળ કેમ થાય નહીં એમ તું કહીશતો, સંગ ત્યાગ કરેલા અહંકાર વગરના પુરૂષને કર્મ કરવાથી તેના ફળનો લેપ નથી એમ પ્રતિપાદન કરવા સારૂં કહુંછું. "કે—હે મહાબાહો, સર્વ કર્મની સિદ્ધિ માટે કર્મની પરિ સમાપ્તિ જેમાં રહીછે એવા વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં જે આ પાંચ કારણ કહ્યાંછે, તે તું મારા કહેવાથી જાણ. "તે પાંચ કારણ કહું" તે તું સાંભળ—શરીર, અહંકાર અનેક પ્રકારની ઇંદ્રિય, પ્રાણ તથા અપાનાદિની વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ અને ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયના અધિષ્ટાતા સૂર્યાદિ દેવતાઓએ પાંચ કારણછે" હવે એ પાંચેને કર્મફળના હેતુંપણું કહું તે તું સાંભળ—મનુષ્ય શરીર, વાણી તથા મને કરી ધર્મરૂપ તથા અધર્મરૂપ કર્મ કરેછે, તે સર્વ કર્મનાં પૂર્વોક્ત પાંચે હેતુછે "શંકા—તેથી શું એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે–સર્વ કર્મનાં પાંચે હેતુ છતાં પણ જે પુરૂષ અકર્તા તથા નિરૂપાધિ આત્માને કર્તા માનેછે, તે શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશે કરી સંસ્કારવાળી બુદ્ધિ વગરનો હોવાથી દુર્મતિવાન સારી રીતે જાણતો નથી. "શંકા—ત્યારે સુમતિમાન કોણ એમ તું કહીશતો કહુંછું" કે—જેને હું કર્તાછું એમ અભિમાન નથી તથા જેની બુદ્ધિ આ સારૂં તથા આ નરસુ એમ માની કર્મને વિશે જોડાતી નથી, તે પુરૂષ આ સર્વ લોકને હણે, તોપણ તે કર્તા નથી તથા તે કર્મનાં ફળે કરી બંધાતો પણ નથી. જ્ઞાન, જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તથા તેનો જાણનાર એ ત્રણે એકઠા મળી કર્મની પ્રવૃતિ કરાવેછે એમ વેદમાં કહેલછે; ને ઇંદ્રિય, ઇંદ્રિય કૃત વિષય ગ્રહણરૂપ કર્મ અને કર્તા એ ત્રણે એકઠા મળવાથી ભોક્તા કહેવાયછે. હવે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સત્વાદિ ગુણ ભેદે કરી જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા એ પ્રત્યેક ત્રણેના ત્રણ ભેદ કહ્યાછે, તે યથાર્થ કહું તે સાંભળ—પરસ્પર જુદાં એવાં બ્રહ્માદિ સ્થાવરાંત પ્રાણિને વિશે વ્યાપિ રહેલું નિર્વિકાર એક આત્મતત્વને જે જ્ઞાને કરી જુવેછે, તે જ્ઞાન સાત્વિકછે, એમ તું જાણ સર્વ

ભૂતપ્રાણિને વિશે જુદાપણાયે કરી અમુક સુખી તથા અમુક દુઃખી એ રીતે જુદા જુદા ભાવનું જે જ્ઞાન, તે રાજસ જ્ઞાન છે એમ તું જાણ ને એક દેહને વિશે અથવા એકજ પ્રતિમાદિને વિશે એટલોજ આત્માછે એમ અભિનિવેશ યુક્ત, યુક્તિ સહિત પ્રમાણ વગરનું તથા પરમાર્થના અવલંબ રહિત હોવાથી તુચ્છ જે જ્ઞાન, તેને બુદ્ધિમાનોયે તામસ જ્ઞાન કહ્યુંછે નિત્યપણાયે કરી કહેલું અભિનિવેશ રહિત તથા ફળની આશા વગરના પુરૂષે દ્વેષ અથવા પ્રીતિ વાસ્તે નહીં કરેલું જે કર્મ, તે સાત્વિક કહેવાયછે ફળની આશાવાળો તથા અહંકારયુક્ત પુરૂષ ઘણા ક્લેશવાળું જે કર્મ કરેછે, તે રાજસ કહેવાયછે. પાછળથી થનાર શુભ તથા અશુભ, ધનનો ખરચ હિંસા અને પોતાના સામર્થ્યને નહીં જાણીને પુરૂષ કેવળ મોહથી જે કર્મનો આરંભ કરેછે, તે કર્મ તામસ કહેવાયછે. અભિનિવેશ તથા ગર્વના વચન બોલવાં તેણે રહિત, ધૈર્ય તથા ઉદ્યમવાન અને આરંભેલાં કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ થવાથી હર્ષ તથા ખેદથી રહિત એવાં કર્મ કર્ત્તા પુરૂષ સાત્વિત કહેવાયછે. પ્રીતિમાન, કર્મફળને ઇચ્છનાર, પરધનને ઇચ્છનાર, મારક સ્વભાવવાળો, શાસ્ત્રમાં કહેલાં પવિત્રપણાથી રહિત લાભ તથા, અલાભ વખતે હર્ષ તથા શોકયુક્ત જે કર્મ કરનાર પુરૂષ, તે રાજસ કહેવાયછે. સાવધાન પણાયે કરી રહિત, વિવેક શૂન્ય, નમ્રતા રહિત, શઠ, બીજાઓનું અપમાન કરનાર, આળસુ, શોકશીલ તથા દીર્ઘ સૂત્રી જે કર્મ કરનાર પુરૂષ, તે તામસ કહેવાયછે. હવે હે ધનંજય, બુદ્ધિ તથા ધૃતિના ગુણને લીધે ત્રણ પ્રકારનો સમગ્ર ભેદ જુદાપણાયે કરી કહું તે તું સાંભળ—હે પાર્થ, ધર્મને વિશે પ્રવૃત્તિ, અધર્મને વિશે નિવૃત્તિ, જે દેશમાં તથા વખતમાં જે કરવા લાયક તથા ન કરવા લાયક, તે નિમિત્ત અર્થ તથા અનર્થ, કેવી રીતે બંધન થાયછે અને કેવી રીતે મોક્ષ થાયછે, તેને જે બુદ્ધિ જાણે, તે સાત્વિક બુદ્ધિ કહેવાયછે. હે પાર્થ, જે બુદ્ધિયે કરી ધર્મ, અધર્મ, કરવા લાયક તથા ન કરવા લાયક યથાર્થ જણાય નહીં, તે બુદ્ધિ રાજસી કહેવાય છે. હે પાર્થ, તમોગુણે વીટાયલી જે બુદ્ધિ ધર્મને

અધર્મ તથા સર્વ અર્થને વિપરીત માનેછે, તે બુદ્ધિ તામસી કહેવાયછે. હે પાર્થ, ચિત્તના એકાગ્રપણાના હેતુયે કરી વિષયાંતરને નહીં ધારણ કરતી એવી જે વૃતિયે કરી પુરૂષ મન, પ્રાણ તથા ઇંદ્રિયોની ક્રિયાને નિયમમાં રાખે, તે ધૃતિસાત્વિક કહેવાયછે. હે પાર્થ અર્જુન, જે ધૃતિયે કરી પુરૂષ ધર્મ, અર્થ તથા કામનો ત્યાગ ન કરે અને ધર્માદિના સંબંધે કરી ફળની આકાંક્ષા રાખે, તે ધૃતિ રાજસી કહેવાયછે. હે પાર્થ, જે ધૃતિયે કરી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ તથા મદનો ત્યાગ કરે નહીં, ધૃતિ તામસી કહેવાયછે. હવે હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ટ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ કહું તે તું મારાથી સાંભળ, જેને વિશે અભ્યાસે કરી પ્રીતિ બંધાય તથા જેથી દુઃખનો અંતપણ થાયછે. જે આત્મબુદ્ધિના પ્રસાદથી થયેલું સુખ પ્રથમ વિષ સરખું અને છેવટ અમૃત સરખું લાગે, તે સુખ સાત્વિક કહેવાયછે. વિષય તથા ઇંદ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ તે પ્રથમ અમૃત સરખું અને પરિણામે વિષ સરખું થાય, તે સુખ રાજસ કહેવાય છે. આરંભ વેળાયે તથા પરિણામે બુદ્ધિને મોહ કરનાર અને નિદ્રા આલસ્ય તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ, તે તામસ કહેવાયછે. પૂર્વોક્ત ત્રણ ગુણે કરી રહિત પૃથ્વીને વિશે તથા સ્વર્ગમાં દેવતાઓ વિશે પણ કોઇ પ્રાણિ નથી. હવે હે શત્રુને તપાવનાર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શુદ્રનાં કર્મ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતા ગુણે કરી વિભાગે કરેલાં છે, તે હું તુંને કહું તે તું સાંભળ—શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્ર સંબંધિ જ્ઞાન, અનુભવ તથા પરલોકછે એવો નિશ્ચય એ નવ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મછે. પરાક્રમ, પ્રૌઢતા, ધૈર્ય, યુદ્ધને વિશે ઉત્સાહ તથા તેથી ભાગી ન જવું, ઉદારતા અને આડે રસ્તે ચાલનારને નિયમમાં રાખવાની શક્તિ એ ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મછે. ખેતી કરવી, ગાયનું પાલન કરવું તથા વ્યાપાર કરવો આ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મછે; ને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યની સેવા કરવી એ શુદ્રનું સ્વભાવિક કર્મછે. હવે પોતપોતાના કર્મને વિશે પ્રીતિમાન પુરૂષ જેવી રીતે તત્વજ્ઞાનની યોગ્યતાને પામેછે, તે કહું

તે તું સાંભળ—જે પરમેશ્વરથી સર્વ ભૂતપ્રાણિની પ્રવૃત્તિ થાયછે. તથા જેણે કરી આ જગત વ્યાપ્તછે, તે પરમેશ્વરને પોતાના સ્વભાવથી કરેલાં કર્મ અર્પણ કરવાથી મનુષ્ય મોક્ષને પામેછે. પારકા ધર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાથી પોતાનો ધર્મ કંઇક અંગેહીન છે તોપણ શ્રેયરૂપ છે; માટે પૂર્વોક્ત સ્વાભાવિક નિયમયુક્ત કર્મ કરનાર પુરૂષને પાપ લાગતું નથી. હે કૌંતેય, સ્વાભાવિક કર્મ સદોષ હોય તોપણ ત્યાગ કરવો નહીં; કારણ જેમ ધૂમાડાયે કરી અગ્નિ વિટાયલો હોયછે તેમ સર્વ કર્મ દોષે કરી વીટાયલાં જછે. હવે સર્વત્ર આ સક્તિવાન બુદ્ધિ રહિત, અંતઃકરણ જીતેલો તથા ઇચ્છા રહિત પુરૂષ કર્મ ફળના ત્યાગે કરી, ઉત્કૃષ્ટ એવી કર્મ ત્યાગ લક્ષણ વાળી પારિવ્રાજ્ય સિદ્ધિને પામેછે. હે કુંતિપુત્ર જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ નિષ્ઠારૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષ જેવી રીતે બ્રહ્મને પામે તેવી રીતે સંક્ષેપથી કહુ તે તું સાંભળ—પૂર્વોક્ત સાત્વિક બુદ્ધિયે યુક્ત, પવિત્ર દેશમાં રહેનાર, થોડું ભોજન કરનાર, એ ઉપાયે કરી નિયમમાં રાખેલાં વાણી, શરીર તથા મનવાળો, ધ્યાન યોગમાં પરાયણ, નિત્ય વૈરાગ્યનો આશ્રય કરેલો મમત્વ રહિત તથા શાંતિ પામેલો પુરૂષ સાત્વિકી ધૃતિયે કરી દેહેંદ્રિયના સંઘાતને નિયમમાં રાખી, શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી, રાગ તથા દ્વેષનો ત્યાગ કરી અને અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ તથા પરિગ્રહને પણ મુકી દઇને બ્રહ્મપણાને પામવા યોગ્ય થાયછે. એપ્રમાણે બ્રહ્મપણાને પામેલો, પ્રસન્ન મનવાળો તથા સર્વ ભૂતપ્રાણિને વિશે સમાનપણાયે કરી વર્તનાર પુરૂષ નાશ થયેલાનો શોચ તથા ન પ્રાપ્ત થયેલાની ઇચ્છા ન કરે તેથી દ્વૈત દૃષ્ટિ રહિત ભાવનાને પામે. પુરૂષ એપ્રમાણેની ભાવનાયે કરી સર્વ વ્યાપિ સચ્ચિદાનંદ ઘનમુને તત્વથી જાણે; એરીતે તત્વથી જાણ્યા પછી પરમાનંદ રૂપ થાય. મારા આશ્રયવાળો અને પૂર્વે કહેલા ક્રમે કરી નિત્ય તથા નૈમિત્તક કર્મ કરનાર પુરૂષ મારા પ્રસાદથી અનાદિ સર્વોત્કૃષ્ટ પદને પામે. માટે બુદ્ધિયે કરી સર્વ કર્મ મુને અર્પણ કરીને હુંજ પ્રાપ્ય પુરૂષાર્થછું એવો તું થઇ અને વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિયે કરી પો-

ગનો આશ્રય કરી, કર્મ કરવા વખતે પણ સર્વ બ્રહ્માર્પણ છે એવા ન્યાયે કરી મારામાં ચિત્તવાળો થા. એપ્રમાણે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી તું મારા પ્રસાદથી દુસ્તર એવા સાંસારિક સર્વ દુઃખને તરીશ; ને જો અહંકારને લીધે આ મારાં કહેલાં વાક્યને ધ્યાનમાં લાવીશ નહીં, તો પુરૂષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઇશ. અહંકારને લીધે હું યુદ્ધ નહીં કરૂં એમ તું માનેછે, પણ એ તારો નિશ્ચય વૃથાછે; કારણ તારી પ્રકૃતિજ તુંને તે કરાવશે. વળી હે કુંતિપુત્ર, પૂર્વ સંસ્કારરૂપ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા શૌર્યાદિ પોતાના કર્મે કરી બંધાયેલો તું મોહથી યુદ્ધરૂપ કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે પરવશપણાયે કરીપણ કરીશ. હે અર્જુન, જેમ સૂત્રધાર યંત્રમાં રહેલાં કત્રિમ પ્રાણિયોને ભ્રમણ કરાવે, તેમ અંતર્યામિ પોતાની શક્તિયે કરી સર્વ ભૂત પ્રાણિને ભ્રમણ કરાવતાં તેમનાં હૃદયને વિશે રહેછે. માટે હે ભારત, તું સર્વાત્મ ભાવે કરી તે ઇશ્વરની શરણેં જા; કારણ તેના પ્રસાદથી પરમ શાંતિને તથા અવિનાશી મોક્ષરૂપ સ્થાનને પામીશ. એ રીતે મેં અતિ ગુપ્તમાં પણ ગુપ્ત એવું જ્ઞાન તુંને કહ્યું; માટે સમગ્ર તેનો વિચાર કરી તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. સર્વ ગુહ્યમાં પણ અત્યંત ગુહ્ય એવું હું વચન કહું તે તું ફરીથી સાંભળ; કારણ તું મુંને પ્રિયછે, માટે સર્વ પ્રમાણયુક્ત તારૂં હિત કહુંછું કે—તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત તથા મારૂં યજન કરનાર થા અને મુનેજ નમસ્કાર કર; એપ્રમાણે વરતવાથી મારા પ્રસાદે કરી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાને કરી મુનેજ પામીશ એમાં તારે કંઇપણ સંશય કરવો નહીં; કારણ મુને પ્રિયછો તેથી પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સત્ય કહુંછું. વળી તું સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ મારી શરણ થા; કારણ હું તુંને સર્વ પાપથી મુકાવીશ, માટે કંઇપણ શોચ કર નહીં તારે આ ગીતાતત્વ સ્વધર્માનુષ્ઠાન હીનને ગુરૂ તથા ઇશ્વરને વિશે ભક્તિ રહિતને સાંભળવા નહીં ઇચ્છનારને અને મારી નિંદા કરનારને ક્યારેપણ કહેવું નહીં જે પુરૂષ આગીતા તત્વ પૂર્વોક્ત દોષ રહિત એવા મારા ભક્તને કહેશે તે મારે વિશે પરમભક્તિયે કરીને મુને પામશે એમાં સંશય નથી. મારા ભક્તને ગીતા

શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરનાર પુરૂષથી બીજો મનુષ્યોમાં કોઇપણ મારૂં અત્યંત પ્રિય કરનાર નથી તેમ કાળાંતરે થશે પણ નહીં ને મુને તેના કરતાં બીજો કોઇ પૃથ્વીમાં અત્યંત પ્રિય નથી તેમ થશે પણ નહીં. આપણા બેઉનો આ ધર્મરૂપ સંવાદનો જે મનુષ્ય પાઠ કરશે, તેને જ્ઞાન યજ્ઞે કરીને હું ઇષ્ટ થાઉ એમ મારી મતિછે, શ્રદ્ધાવાન તથા અસૂયાદિ રહિત જે પુરૂષ આ આપણા બેઉના સંવાદને સાંભળે, તે સર્વે પાપથી મુકાઇ અશ્વમેધાદિ પુણ્ય કર્મ કરનારના શુભ લોકને પામે. હે પાર્થ, એકાગ્ર ચિત્તવાળા તે મેં કહેલું આગીતા તત્વ સાંભલ્યું હે ધનંજય અજ્ઞાનથી થયેલો તારો સંમોહ ટળી ગયો અર્જુને કહ્યું કે હે અચ્યુત, તમારા પ્રસાદથી મારો મોહ ટલી ગયો, ને આહું છું એમ સ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ સ્મૃતિ મુને પ્રાપ્ત થઇછે; માટે સંદે રહિત એવો હું યુદ્ધ કરવાને તૈયારછું, ને તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ. સંજય કહેછે–હે ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાંત્મા વાસુદેવ તથા અર્જુનના રૂંવાટાં ઉભાં કરે એવા આશ્ચર્યરૂપ આ સંવાદને મેં સાંભલ્યો. યોગને પોતે કહેતા એવા યોગેશ્વર સાક્ષાત કૃષ્ણના મુખથી આ પરમ ગુહ્યગીતા તત્વ મેં વ્યાસજીનાં પ્રસાદને લીધે સાભલ્યું. હે રાજા, કેશવ તથા અર્જુનના આશ્ચર્યરૂપ અપવિત્ર સંવાદને વારંવાર સંભારીને, હું ક્ષણે ક્ષણે રોમાં ચિત્ત થાઉંછું. વળી હે રાજા, હરિનું તે અતિ આશ્ચર્યરૂપ વિશ્વરૂપનુ વારંવાર સ્મરણ કરીને, હું અતિઆશ્ચર્ય પામુછું તથા હર્ષ પામુંછું. જે, પાંડવ પક્ષમાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા ગાંડીવ ધનુષ ધરનાર અર્જુન છે, ત્યાજ રાજ્ય લક્ષ્મી, વિજય તથા ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ નિશ્ચય પણાંથી રહેછે એમ મારો નિશ્ચયછે " માટે હજીપણ પુત્ર સહિત તમે શ્રીકૃષ્ણની શરણ જઇ પાંડવોને પ્રસન્ન કરી સર્વ સ્વતેમને નિવેદન કરી પુત્રોના પ્રાણનું રક્ષણ કરો."

॥ यत्रयोगश्वरेःकृष्णो यत्रपार्थोधनुर्धरः ॥

॥ तत्रश्रीर्विजयोभूति र्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सू० ब्र० श्रीकृष्णार्जुन संवादे संन्यासयोगोनाम गुर्जरभाषायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२–१८

॥ समाप्तंभगवद्गीतापर्व ॥

નાણાંની પોંહચ.

નીચે જણાવેલાં આ ચોપાંન્યાના ઘરાકોનાં લવાજમના નાણાં મલ્યાંછે.

		પાંચમાં—છઠા શાલના.
મોતીરામ રૂઘનાથદાશ—ખેડા....................	०	રૂ૩ા=
ગીરજાશંકર શામલજી મેતા—અમરેલી...	રૂ૩ા=	રૂ૩ા=
ત્રવાડી રામશંકર મયાશંકર—જુનાગઢ(સાતમાં સાલનાં) ...રૂ૩ા=		
માહામાલેક શ્રીહઆતખાંનજી બાબાજી—બણોદ...	०	રૂ૩ા=
શણીપતરામ હકુમતરામ—શુરત......	રૂ૩ા=	રૂ૩ા=
,, ,, (સાતમાં શાલનાં)..... ......રૂ૩ા=		
રણછોડદાસ પરેમજી—કોમતા......	રૂ૩ા=	રૂ૩ા=
જાડેજા શ્રીપ્રતાપશંઘજી—ગવરીડ.......... ...	०	રૂ૩ા=
શંકરલાલ જેઠાભાઇ—નવાનગર. (છઠાની બાકી.)	०	રૂ૨)▬
વલીઅહદશા શાહાજાદા બાહાદુરખાંનજી—જુનાગઢ.	०	રૂ૩ા=
પરભુલાલ કેશવલાલ—આરામોડા...(શાતમાં શાલ.)......રૂ૩ા=		
ત્રવાડી મણિશજી વણશીધર—કપડવંજ....	०	રૂ૩ા=
ઠાકોર પશંગજી નાગજીરાજ—શંસ્થાંન—ગાંપ.(ચોથાં શાલના.)રૂ૩ા=		
,, ,, ,,	રૂ૩ા=	રૂ૩ા
માધવલાલ લલુભાઇ—પાલણપુર.....	०	રૂ૩ા=
નરશીંહ પુસ્તકશાલાના શેક્રેટરી—જુનાગઢ .. ...(શાતમાંના)...રૂ૩ા=		
નરભેશંકર જતાશંકર—જુનાગઢ................	०	રૂ૩ા=
વકીલ ધીરજલાલ ભગુભાઇ—વલસાડ.(છઠાંની બાકી.	०	રૂ૨)▬
શુકલ ગણપતરામ નરશીરામ—શોલા—તાલુકે શાણંદ.	०	રૂ૩ા=
દેવચંદ ચતુરભોજ—કોચીન......	०	રૂ૩ા=
વજુભાઇ ખીમજલાલ—રાંદેર....................	०	રૂ૩ા=
વશનજી પરાગજી વકીલ—વલશાડ......	०	રૂ૩ા=
,, ,, (શાતમાં શાલનાં.)......રૂ૩ા=		
ધનજી સુંદરજી—કરાંચી.............	રૂ૩ા=	०
ખીમજી કેશવજી—કરાંચી.........................	०	રૂ૩ા=
મયાશંકર કામેશ્વર—જામનગર...................	०	રૂ૩ા=
વકીલ બાલશંકરરામ દીનાનાથ—જંબુશર...	०	રૂ૩ા=
ધરમસી માનજી—પોરબંદર.........	०	રૂ૩ા=

ભારતાર્થ પ્રકાશ.

દર હીંદુ માસે પ્રગટ થતું ૫૨) પૃષ્ટનું ચોપાન્યું.

એમાં શ્રીમાહાભારતનો યથાર્થ તરજુમો છાપવામાં આવેછે.

શ્રાવણ સંવત ૧૯૩૧ થી પેહેલો અંક બાહાર પડયોછે.

આ ચોપાન્યાની કિંમત વર્ષ ૧) ની અગાઊથી	૩)
પાછળથી આપેતો...........................	૪)
છુટક નકલનો............................	૦॥

દેશાવરથી મંગાવનારા ગ્રહસ્થોએ, વર્ષ ૧) ના ટપાલ ખર્ચના ૭ આના વધુ મોકલવા.

આ ચોપાન્યાના જે ગૃહસ્થોએ ગ્રાહક થવું હોય તેઓએ, શ્રી મુંબઈમાં ધોબીતલાવ ઊપર નંબર ૮૭૨ વાળાં ઘરમાં મુંબઈ વર્તમાન છાપાખાનામાં, પોતાના નામનિશાણ અને ઠેકાણા સહિત લખી જણાવવું.

નાટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહીં.

☞ આ શ્રીમાહાભારતના ચોપાન્યાના પ્રથમથી જે ગહસ્થો નવા ઘરાકો થવા ઇચ્છતા હોય, તેમને શ્રાવણ સંવત ૧૯૩૧ થી આષાઢ સંવત ૧૯૩૩ સુધીના ૨૪) અંકમાં પુરૂ કરેલું પેહેલું આદિ પર્વનું આખું બાંધેલું પુસ્તક આપવામાં આવશે, તેની કીંમત રૂ૩ા બંધાઇ સાથે તથા પોસ્ટેજ રૂ૦। અને સભા પર્વનો ૧॥, પોસ્ટેજ આના બે તથા વન પર્વના રૂપીઆ ૫ા અને પોસ્ટેજ રૂ૦।= અને વિરાટ તથા ઉદ્યોગ મલીને બે પર્વના સામટા રૂપીઆ ૪ા પોસ્ટેજ રૂ૦। લેવામાં આવશે.